

ШЫН

№ 113
(17757)

2009 чылдың
октябрь 6,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Интител-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ТР-ниң Чазааның Даргазының ажыл-албаны

СОРУЛГАЛЫГ МУНИЦИПАЛДЫГ ПРОГРАММАЛАР

Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер сорулгалыг муниципалдыг программаларны акшаландырырының чурумунун дугайында айтырыгларны шийтирилээр-биле ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол муниципалдыг тургузуг чагыргаларының баштыңнары-биле чугааны чоруткан.

Муниципалдыг программаларның дузаламчы акшаландырышының «Тыва Республикага 2009-2010 чылдарда биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринге күрүнениң деткимчези» деп тускай сорулгалыг республика чергелиг программага боттандылар. Ону күүседир-биле бо чылда республика бюджетинден 6 млн. рубльди аңгылаан турган. Оон аңгыда федералдыг бюджеттен немелде 4,1 млн. рубльди база аңгылап турар. Дузаламчы акшаның хемчээлин тодарадырынга тус черниң программаларын боттандырырынга муниципалдыг бюджеттен херек чүүлдерниң түнү үш катап көвүдөп турар. Ынчалза-даа муниципалдыг тургузугга берген дузаламчы акшаның хемчээли ийи миллиондан көвүдөс ужурулг.

Билдиришкннерниң болгаш акшаландырышкнның хемчээлин тодарадырының шилилгези республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Сергей Тенниң удуртулгазы-биле ажилдап турар биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткириниң талазы-биле Тыва Республиканың конкурс комиссиязынга болур. Про-

грамманың чорудуун акшаландырырынга тус черниң доктааткан сан-түнү болгаш сайгарлыкчы чорукту сайзырадырының болгаш деткириниң муниципалдыг тургузуг программаның бары кон-курска киржириниң кол негелдези бооп турар.

Конкурска киржири-биле билдиришкннерни бүгү муниципалдыг тургузуг черлериниң төлээлери кириген. Оларның аразындан Тес-Хем биле Улуг-Хем кожууннарының төлээлериниң документилериниң улуг кези четпес болганындан оларга дузаламчы акша бээринден комиссия ойталаан. Экономика яамызының төлээлериниң бодалы-биле алырга, ук кожууннарда сайгарлыкчы чорукту деткириниң дугайында программа доктааттыг болгаш ону боттандырырынга тус черниң бюджетинден акша көрдүнген болганда, шак ыңдыг байдалдар тус чер чагыргаларының баштыңнарының ук программага болгаш ниити ажилынга багай хамаарылгазын, азы оларның экономика талазы-биле оралакчыларының куду билиглин болгаш чурум чогуң херечилеп турар.

Дузаламчы акшаны ап турар

кижилер республиканың Экономика яамызы-биле дузаламчы акшаны шын ажылгаарының чурумун бодунга хүлээнип турарының дугайында керээни чарар.

Кожуун баштыңнарынга республиканың Чазааның Даргазы ук программага хамаарыштыр чугаалап тура, бөгүнгү кризиске удур хемчеглерге тывынгыр, ажилдап билер кижилерни дилээри болгаш деткири дээрзин онзалап демдеглээн.

Шак ыңдыг кижилер чүгле бодунун амыдырал-чуртталгазын хандырып шыдаарындан аңгыда, өскелерге база дузалажып, ажилчын олуттарны тып берип, кожуунун, хоорайының, азы суурунун амыдыралыга чаа агымны эккеп шыдаар бооп турар.

Түңнелинде Шолбан Кара-оол кожуун чагырыкчыларындан кризиске удур программаларның бүгү угланышкыннарын боттандырырының хыналдазын боттарының хайгааралыга алырын, экономика талазы-биле оралакчыларының ажилын тус черниң бюджетиниң орулгазының өзүп турары-биле, ол черлерде чаа ажилчын олуттарны тыптып турарының болгаш ажил чок кижилерниң санының кызырлып турары-биле үнелеп көөрүн негээн.

ТР-ниң Чазааның Даргазының парлалга албаны.

Дмитрий Медведевтиң «Россия, бурунгаар» деп чуулгунга хамаарыштыр

РОССИЯНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНГЕ ЧУГУЛА БАЗЫМ

Президентиниң көдүрүп турар айтырыглары бистиң чуртувуска онза чугула бооп турар.

Бирээде, Россияның төөгүзүндөн алгаш көөрге, үндезин чаартылгаларның ийи шенелдези болган — петровтуң болгаш большевиктерниң кылып турганы өскертишкннери. Ол чаартылгалар чедишкнниң болган, ынчалза-даа хөй-хөй кижилер амы-тынындан чарлыр ужурга таварышкан. Чурттуң амгы ук чаартылгалары бодунун хамаатыларынга күрүнениң талазындан кандыг-даа албадаашкыннар чокка болур ужурулг дээрзин президент онзалап демдегледип турар.

Ийде, Президентиниң чугаалап турарында дег чоокку он чылдарга чедир чурттуң социал байдалының талазындан экономикага хамаарыштыр дыка улуг ханы сайгарылгалар кылдыгандыр. Оон программаның кол угланышкыннарынга: технологияны сайзырадыры, политиктиг тургузугну чаартыры, хамаатыларның чуртталгазын экижидери хамаарып турар.

Шак ол ышкаш чурттуң үш эң кол четпестерин база айтып турар: экономиктиг тургузугнуң чыдып калганы, коррупция болгаш интителде азырадыкчы хөөннерниң бары. Бир эвес бо үш четпес талааларны чок кылып шыдапсывысса, чүгле ынчан Россия 5-10 чылдар болгаш езулуг демократтыг болгаш сайзыраңгай күрүне апарып болур.

Анриан ООРЖАК,
ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга
палатазының депутады.

ЧАА ТЕХНОЛОГИЯ ХЕРЕК

«Россия чоокку он чылдарның дургузунда чүгле чиг эт-биле долузу-биле хандырыгандан эвес, «угаанның» экономикалыг, эң ховар билиглерни тургузуп турар чаа технологияларны болгаш инновация ажил-норудулгазының продуктуларының экспортунун чурту болу бээр» деп, Президент Дмитрий Медведев «Россия, бурунгаар!» деп чуулунда бижээш, ону боттандырында чүнү кылырын тодаргай айыткан. Мону ажил-херекке күүседир улуг-даа, биче-даа бүдүрүлгедэ ажилдап турар кижилер бүрүзүнүн, удуртукчунун-даа, ажилчынның-даа херээ деп бодаар мен. Чаа технологияны ажилдап кылыр, ажылгаар, оон күсели-биле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүгү бидер, бүдүрүп турар продукциязының шынарын экижидер. Ынчан Президентиниң салган сорулгалары амыдыралга чедишкнниң боттаныр.

Россияда чаа технологияларны ажилдап кылбайн, ажылгавайн, бүдүргөн продукциязының шынарын экижидеринче шоолуг сагыш салбайн келгенинден бүдүргөн продукциязының шынары куду болуп келген, ынчангаш делегей рыногунга даштыкы чурттарның барааннары-биле чижир арга чок болуп турарын Президент айыткан. Бистиң республикада бо талазы-биле байдал шоолуг эвезин шуптувус билер бис. Бедик технологияны хөгжүдери — бистиң экономикавысты чаартырының чаңгыс оруу ол деп санаар мен.

Роза ДЕГЕ,
ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга
палатазының депутады.

Ажаалда — 2009

КУСКУ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ

Сентябрь 30-ниң хүнү-биле алырга, күскү хову ажилдарының түңнелдери мындыг. Сиген кезилдезиниң планы 92 хуу (130 муң ажыг тонна) күүсеттинген, меде сигенни ажил-агыйлар 650 тоннаны белеткээн. Фураж белеткелин бо чылын 10 муң тоннаны чедир кылыр сорулга салдыгандан, ынчал кээрге, эрткен чылга деңнээрге, бо чылын кыжын бир башка онааштыр 12 центнер чемни (2 катап хөй!) белеткээрин ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының специалистери план кылдыр санап каан. Республиканың 6 кожуунунда сиген белеткелиниң планы 100 хуудан ажыр күүсеттинген: Тожуда — 171 хуу, Бии-Хемде — 140 хуу, Кызыл кожуунда — 117 хуу, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Каа-Хем кожууннарында 101 хуу бооп турар. План ажыр күүсеттинген-даа болза, агаар-бойдустун чогулчалыг байдалдыын көрүп тургаш, сиген белеткелин ам-даа уламчылаарын ажил-агыйлар планнап турар.

Мал чеминиң белеткелиниң темпизин арай-ла озалдадып турар кожууннарны айтып каары артык эвес. Чеди-Хөл кожуун бодунун планын — 39 хуу, Тере-Хөл — 47, Тес-Хем — 52, Чеди-Хөл болгаш Өвүр 69 хуу күүседип алган.

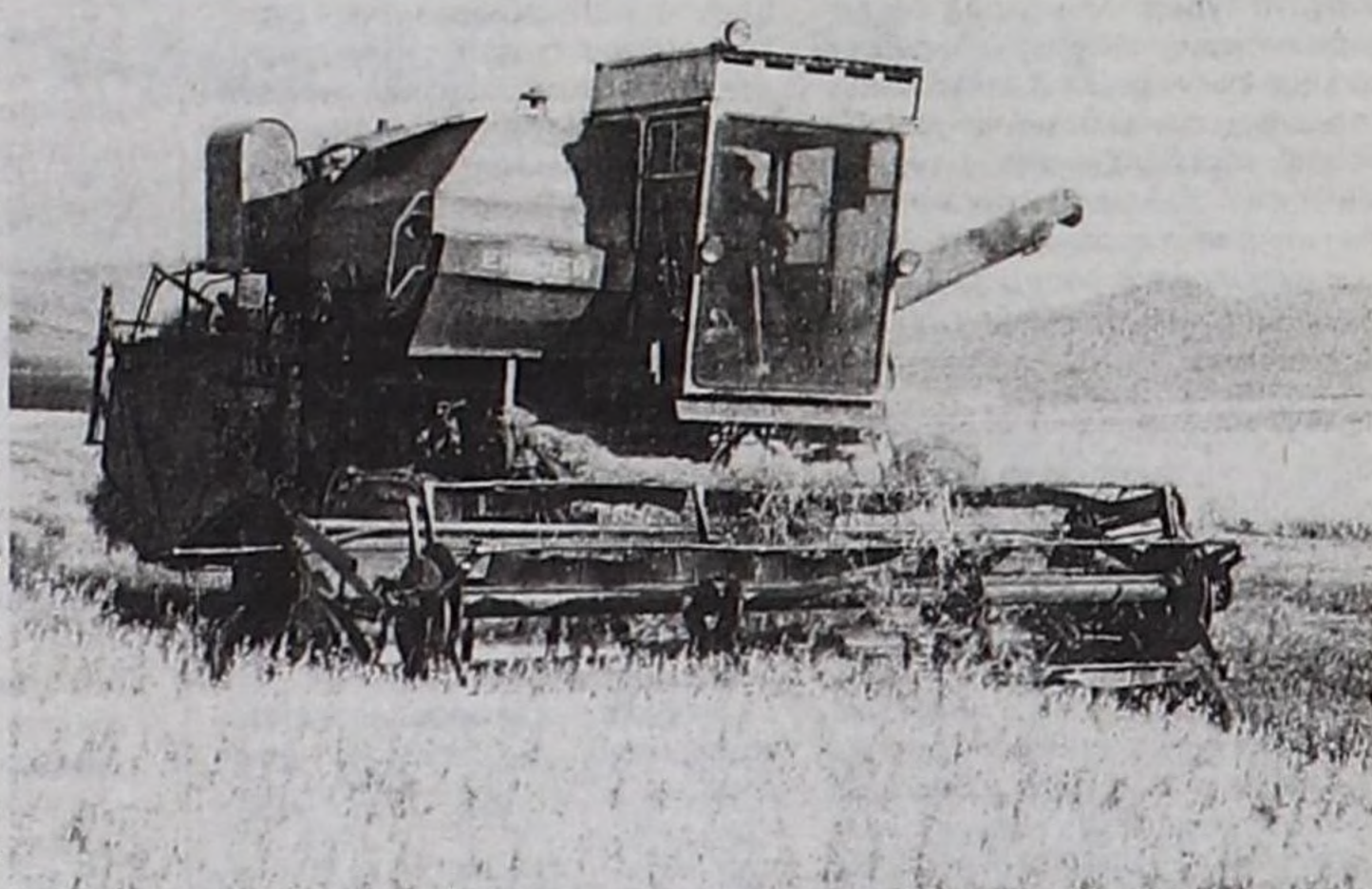
Тараа ажаалдазы база кидин түлүк чоруп турар. Бо чылын тараа аймаан ниитизи-биле 16 муң гектар шөлге тараан. Дүжүт ажаалдазынга киржир 134 бар комбайнның 75-жи мүн-не чүгээр байдалда, ынчал кээрге чаңгыс комбайн 162,4 гектар шөлду кезер ужурулг. Агаар-бойдус ажырбас болур болза, тарааны 11-15 хонук дургузунда ажаап кааттарын тараажылар дыннадып турарлар. Ынчалза-даа болуп турар чаыстарның уржундан ажаап алган тарааны ажык дээр адаанга, азы тускайлаттыгандан черлерге чаза кургадып, шыгжаар байдал элээн нарын болбушаан хевээр. Чедир кургаттымаан шык тарааны ол-ла хевээр шыгжап алыр-болза, орай күзүн болгаш кыжын оон шынары

кудулап, харын-даа ирип-чидыыр дээрзин тускай эртемниглер дыңнадып турар.

Сентябрь 30-ниң байдалы-биле алырга, республикада ниитизи-биле 6414 гектардан 6557 тонна тараа ажааттыгандан, оон дүжүткүрү бир гектардан-на 10,2 центнер бооп турар.

Ногаа болгаш картофель аймааның ажаалдазы барык доозулган деп болур. Ийи дугаар хлеб болур картофельдин дүжүдү багай эвес болган болгаш оон 60 муң тонназын шыгжаан. Ногаа аймааның дүжүткүрү эрткен чылга деңнээрге, база хоомай эвес. Бир гектардан 115,7 центнерни ажаап алганын яамының специалистери дыңнадып турар.

Чазактың саң-хөө сандараашкынынга удур дээштиг хемчеглерин

амыдыралга боттандыры-биле амыдыралының деңнели куду өгбүлелерге картофель өстүрүп турар ажил-агыйлар дуза-детким-чени база чедирер ужурулг, чүге дизе бо чазын яамы ук ажил-агыйларга үрезин садып алыры-биле 3400 муң рубльди база үндүрүп берген. ТР-ниң Күш-ажыл

болгаш социал политика яамызының дыңнады-биле алырга, бо хүннерде шак ыңдыг дузаны республиканың 4375 өг-бүлө херегледип турар болгаш бир өг-бүлөгө-ле 140 килограмм картофельди бээрин планнаан.

Редакцияның көдээ ажил-агый килдизи.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты В.Е. Хаславскаяга тыпсырының дугайында

Тыва Республиканың культуразының болгаш төөгүзүнүн тураскаалы—Үстүү Чадааның «Үстүү-Хүрээ» сарыг шажын хүрээзинин катал тургустунарынга салышкыны дээш «Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Москва хоорайның архитектору, искусствовед Вилла Емельяновна Хаславскаяга тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2009 чылдың сентябрь 29 № 217

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунун чөвүлелиниң секретариатының удуртукчузу — Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунун чөвүлелиниң секретариатының дугайында

Сергей Саин-Белекович Монгушту ээлеп турганы албан-дужаалындан хостааш, Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунун секретариатының удуртукчузу—Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунун чөвүлелиниң секретариатына томуйлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2009 чылдың сентябрь 28 № 216

Тыва Республиканың юстиция херектериниң талазы-биле сайыды К.С.Мазуревскийниң эки тура-биле халажырының дугайында

1.«Тыва Республиканың Чазаның дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де №95-УХ-1 Конституция хоойлузунун 6 чүүлүнүн 4 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың юстиция херектериниң талазы-биле сайыды Константин Сергеевич Мазуревскийниң эки тура-биле халажырын хүлээп алып.

2.Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2009 чылдың октябрь 1 №219

ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ ХАЙГААРАЛ АЛБАНЫ

ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызының конференцзалында өөредилге адырының контроль болгаш хайгаарал албанының чөвүлел хуралы болуп эрткен. Хуралды ук албан чериниң удуртукчузу В.Д.Март-оол башкарып эрттирген.

В.Д. Март-оол келген аалчыларны таныштыргаш, хуралды ажыдары-биле өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыды П.А. Морозовка сөстү берген. Бо албан чери бистик яамының бир дугаар дузалакчызы болуп ужурулг дээрзин өөредилге сайыды демдеглээн. Ол дээрже күүсекчи эрге-чагырга органы-дыр. Ук албан чери яамыга хамааржыр сорулгаларны баш удур тодарадып шийтпирлээр. База ол ышкаш контроль-даар туруштуг болур.

Өөредилге албан черлериниң хыналдазының үзүндө өртке удур албан чериниң, техниктиг болгаш хереглел хайгаарал албанының органнарының чоруткан шыңгыы ажылы дээш өөредилге сайыды четтиргенин илереткен. Чүге дизе олар четпестерни илередип, хыналданы сагындырыг чокка эртип алырынга дуза-деткимче ажылын чорудуп турар. Хайгаарал органнары өөредилге черлеринге берген сагындырыгларны катап-катап хынааның соонда безин чайлатпаан болза, торгаалды онаап турган. Ынчангаш хайгаарал органнарының кирип турар үлүү улуг. Шыңгыы хыналдалар соонда, удуртукчулар школаларның чайгы септелгезинче, нити белеткелинче кичээгенин күштелдирген.

П.А.Морозов өөредилге албан черлериниң чаагайжыдылганының экижээнин демдеглээн. Шупту школалар, уруглар садтары база өске өөредилге черлеринде ногаажыдылга ажылының байдалы эки.

«Чайгы үе дээрже ТР-ниң Өөредилге адырында контроль болгаш хайгаарал талазы-биле албанының шыңгыы ажылдаар үези, чүге дизе чаа өөредилге чылынга белеткелди хынаар харысалгалыг үе» — деп, өөредилге сайыды П.А.Морозов айткан. Контроль болгаш хайгаарал албан чери бодунун ээлчээнде школа, уруглар садтарының база профессионал өөредилге черлериниң аккредитациязын, аттестациязын эрттиргеш, чөпшээрел бижикиртери бээр. Өөредилге яамызы биле контроль болгаш хайгаарал албан чериниң кады ажылда-

жылгазы чогулмалыг түннелдиг болуру чугула. Ажылдың эки түннели чүгле демниг кады ажылдажылгадан хамааржыр.

Шыңгыы хыналдаларның түннелинде өөредилге белинин бадыткаан 460 паспорттарны школалар дужааган. Ындыг-даа болза сагындырыглар база бар.

Улаштыр прокуратураның өртке удур хайгаарал албан чериниң, орук автоинспекциязының төлээлери тус-тузунда илеткелдерни кылган. Төлээ бүрүзү бодунун илеткелинге ажыл-албанының аайы-биле тайылбырны берген. Хуралдың киржикчилери өртке удур хайгаарал албанының төлээзинге хөй айтырыгларны салган.

Илеткелдер соонда ТР-ниң Өөредилге адырында контроль болгаш хайгаарал талазы-биле албанының удуртукчузу В.Март-оол албан чериниң структуразы-биле таныштырылгашаан, чыл дургузунда чоруттунган ажылдарында доктааган. Кол сорулга — өөредилге черлериниң аттестациязын, аккредитациязын эрттирип, хыналданы эрткен деп чөпшээрел бижикиртери бээр. Бо талазы-биле коллективте харысалгалыг, дуржулгалыг специалистер ажылдап турарын бадыткаан. Элээн хөй айлар актылар белеткелинче база сургакчылаашкыннарже үнген. Шыңгыы хыналдаларны кожуннар школаларының күрүнениң чаңгыс аай экзаменнериниң үзүндө чоруткан. Хыналдаларның түннелинде албан чери хөй четпестерни илередип, актыларны тургускан.

Республикада өөредилге ажыл-чорудулгазының байдалы нарын дээрзин албан чериниң удуртукчузу демдеглээн. Амгы үеде республиканың девискээринде 90,6 хуу өөредилге албан черлери чөпшээрел бижикиртериг. Хыналданың түннелинде колдуунда өртке удур камгалал талазы-биле болгаш санитарлыг негелделерге дүүшпес четпестер илереттирген. Ол бүгү четпестерни, сагындырыгларны эдип алырынга хамаарыштыр сайгарылгалыг чугаа коллегия хуралында болган.

Валерия КОНГАР.

Төрүттүнген хүнүн-биле, коллегавыс!

«Шын» солунунун редколлегиязы, журналистер организациязы болгаш коллектив РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, хоочун журналист Сергей Дуганович Хертектиң 60 харлааны-биле изиг байыры чедирип тур бис.

С.Д.Хертек 1949 чылдың октябрь 7-де Бай-Тайга кожунун Кара-Хөлгө төрүттүнген. Ол дээрже бодунун шилип алган мергежилинге сагыш-сеткилинден бердинген билии шыырак, арга-дуржулгазы улуг, хайгаараачал, тывынгыр, сагынгыр бодалдарлыг журналист. Ынчангаш оон янзы-бүрү жанрларга бижээн материалдарының утка-шынары ханы, солун болуп турар. Хостуг үезинде чечен чугаалар, шүлүктөр бижиригге онза хандыкшылдыг, оон «Авам үнү» деп шүлүктөр чыындызы 2004 чылда үнген. Россияның, Тываның журналистер эвилелдериниң чогаалдыкчы конкурстарында доктаамал киржип, оларның шаңналдарын

чаңгыс удаа эвес алган. Моон алырга Сергей Дуганович республиканың мергежилдиг журналистериниң бирээзи болуп турар.

«Шын» солунунун редколлегиязы, журналистер организациязы болгаш коллектив Сергей Дуганович Хертекке быжыг кадыкшылды, чогаалдыкчы чедишкinnerни, аас-кежиин, өөрүшкүнү, өгбүлезинге, ажы-төлүгө бүгү-ле экини күзеп, йөрээп тур бис.

ЮБИЛЯРГА

Аймак чонун дөгережи
Ажыл-ишке эрес-кежээ,
Алызындан чечен-мерген
Арыг суглуг Алаш чурттуг.

Хертектерниң угун салгаан
Хертешинын төлү-дүр сен.
Солунунун чымыш ижин
Чоргаар, бедик тудуп чор сен.

Оолдарыңның—ажы-төлдүн
Омакшылы—адазы сен.
Изиң истээр салгалыңның
Идегели,чөлөнгижи сен.

Кадык-чаагай каттыраңнап,
Кара-Хөлүн шүлүктөп каап,
Ам-даа хөй-хөй чогаалдарны
Арат чонга хайырлаар сен.

Алдар-аттыг журналиске
Аас-кежиин күзеп тур бис.
Буяңныңны шупту билер,
Бурган сени черле кагбас.

«Шынның» коллективинден.

Тыва Республиканың Чазанда

ПРОГРАММА КҮҮСЕЛДЕЗИ КАНДЫГЫЛ?

Тыва Республиканың Чазаның ээлчеглиг хуралында 2009 чылда Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг чорукту чавырылдырар тускай сорулгалыг республика программасының күүселдези кайы хире чоруп турарының база чурттакчы чонну огород ажылынга хаара тутканының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың Чурттакчы чонун ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң директору Виталий Чаж-оол кылган.

«Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг чорукту чавырылдырар» тускай сорулгалыг республика программасында айыткан хемчеглерни амыдыралга боттандырып дээш агентилел кандыг хемчеглерни ап турарын, чижектерни көргүзүп тургаш, директор Чажак кежигүннеринге таныштырган. Ылаңгыя сайгарлыкчы чорукту негелдиринче, ажыл чок кижилер боттарының кылыр ажылын тып, ажыдып алырынче кол кичээгенин салган, оларга агентилел боттук дузаны, деткимчени көргүзүп келген. Боттарының кылыр ажылын тып, ажыдып алыр күзелдиг хамаатыларга 1,7 миллион рубльдин субсидиязын берген. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы организастап алырынга 1123 хамааты хаара туттунган, оларның иштинден 126 кижикөдээ ажыл-агый угланышкынның боттарының ажыл-херээн ажыдып алганнар.

Тускай сорулгалыг программаның бир кезээ болур ажыл чоктарны огород ажылынга хаара тудуп турарынга илеткелди доктааган. Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар албанының органнарынга 84 ажыл берикчи чагы кириген, ол езугаар 156 хамаатыны огород ажылынга хаара туткан, олар 125 га шөлдү суггарар 20 километр ажыг

суггарылга бугаларын аштаан болгаш өске-даа картофель, ногаалар аймаа өстүрер ажыл-ишке хаара туттунган. Ажыл чок хамаатыларны огород ажылынга хаара тудар хемчегни Каа-Хем кожунда эки организастаан. 62 ажыл чок хамаатының күжү-биле 28,2 гектар капустаны, 76,5 га картошканы болгаш өске-даа ногааларны тараан. Бо ажыл Барыын-Хемчик, Би-Хем, Сүт-Хөл кожуннарда багай эвес чоруп турарын илеткелди демдеглээн.

Чажак кежигүннери чугаалашкан айтырыгның бүгү талалыг сайгарылгазын кылган. Шолбан Кара-оол ногаалар аймаан консервалап турар каш цех азы кижилер барын сонуургап айттырган. Орта тодаргай хары бердинмейн барган, ынчангаш бо талазы-биле ажыл четпес дээрзин көргүскен.

Тыва Республикага 2009 чылда даштыкы ажылчын күштү хаара тудар үлелгениң күүселдези кайы хире чоруп турарының дугайында айтырыгны хуралга сайгарган. Виталий Чаж-оолдун дыңнатканын езугаар алырга, Тыва Республикага 2009 чылда комиссияның үндүрген шийтирин езугаар 1295 даштыкы чурттарның хамаатылары биске кээп ажылдаар ужурулг, бо чылдың сентябрь 1-ниң медээзи-биле алырга, даштыкы чурттарның ажылчын күжүн хаара тудар хуваалданың 41

хууун күүсеткен болуп турар. Каш юридиктиг албан черлери, хуу сайгарлыкчылар даштыкы чурттарның каш санныг ажылчын күжүн хереглел турарын, оон күүселдезинге тайылбырны ол берген.

Шолбан Кара-оол бо айтырыгга хамаарыштыр чүве чугаалааш, берген чагыгларны кончук хынамчалыг көөрүнче, республикада ажыл чок кижилерниң саны хөй турда, даштыкы чурттарның ажылчын күжүн хаара тударының айтырыгына оваарымчалыг болурунче кичээгенин салган.

Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле доктаалдарны хурал хүлээп алган.

Чажак хуралында ниитизи-биле 22 айтырыгны чугаалашкан.

Хуралдың чапсарының үзүндө массалыг информация чепсектериниң журналистери ТР-ниң Чурттакчы чонун ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң директору Виталий Чаж-оолдан айтырыгларны салган.

ТР-ниң күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг чорукту чавырылдырар тускай сорулгалыг программаның күүселдезинге ол доктаагаш, агентилелдин ажылдакчыларында айыткан хемчеглерни күүседиринче бүгү ажылын угландырганын, ынчангаш күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг чоруктун чавырылып ораарын тайылбырлаан.

Даштыкы чурттарның ажылчын күжүн хаара тудар чагыгларны чамдык юридиктиг албан черлери болгаш хуу сайгарлыкчылар кириген-даа болза, оларны кандыг-ла бир чылдагаан-биле ажылалайын турарын барымдаалааш, ол ажылчын күштү Россияның өске регионнарында бээрин ол чугаалаан болгаш оон өске-даа айтырыгларга харыларны берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Сүт-Хөлдөн медээлер

гези уламчылаар. Дүжүртүнген хөмүр-дашты шыңгыы кадагалалда алган.

«ДҮЖҮТ-2009»

Ындыг аттыг ногаа, чимистер, чүзүн-баазын чечектер, үнүш-дүжүттүн көрүлдө делгелгени Суг-Аксы суму чагыргазы болгаш суурнуң херээженнер чөвүлели чоокта чаа организастап эрттирген.

Маңаа чамдык албан черлери, организациялар, чурттакчы чон боттарының кызыл күжү, кызымаккай чоруу-биле тарып, өстүрүп алганын янзы-бүрү ногааларын, тарааларын, чечектерин делгевиле, чонга садып-саарган.

Эмнелге ажылдакчызы Марина Монгуштуң ногаа-чимизи, тараан тараазы өскелерден шылгарааш, бирги черни алгаш, хоомай эвес акша шаңгалын алган. Ийги черге Урана Ховалыг төлөптий болган. База ол ышкаш Нина Ондар, Галина Лотак, Оюмаа Балдан-оол, Александра Ондар, Марина Ондар, Алдын-кыс Сарыглар шаңнал-макталче кирген.

Айыраң каас, каш чүзүн чечектер өстүргөш, Зоя Ондар бирги чери ээлээн. Ам бо хуннерде бистин аравыста чок, чечектерин тарып олуртканының соонда чок апарган Зоя Ондарга мөчөөн соонда ийги черни тыпсып, үнелелди берген.

Бораш ОНДАР.

Хертек АНЧИМАА-ТОКА

Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунуң (парламентизиниң) Даргазынга, Тыва автономнуг областың күүскомунуң даргазының оралакчызынга, Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга ажилдап чораан Хертек Амырбитовна Анчиммаа-Тока — Тываның Совет Эвилелиниң составынга каттыжып киреринге, Тываның социал экономиказын хөгжүдеринге улуг үлүүн кириген удуртукчунуң бирээи.

ТАР-ны ССРЭ-ниң составынга кадып турар чылын Х.А.Анчиммаа ТАР Биче Хуралының Президиумунуң Даргазы турган болгаш Совет Эвилелинге каттыжар дугайында айттырыгны чугаалажыр тыва чоннуң өмүнээзинден Москваже чорудар төлээлер: С.К.Тока, А.М.Чымба, О.Ч.Лопсанчап оларны бадылаан документиге олат салганы бир онзагай болгаш төөгүлүг арын болуп арткан.

Хертек Амырбитовна «Эрткен оруктарым» деп номну бижээн. Ында авторнуң тыва чоннуң шаандагы болгаш амгы амыдыралының дугайында сактышкынын парламенттин айткан. Ук номдан «Тывада үндезин чаартылгалар» деп эгеде материалды кызыра парладыткыс.

Тываның Совет Эвилелинге 1944 чылдың октябрь 11-де каттыжып кирген соонда улус ажил-агы-йынын бүгү-ле адырларынга үндезин чаартылгаларны чорудар таарымчалыг байдалдар тургустунган. 1949 чылда массалыг коллективизация эгелээн. 1953 чылга чедир араттарның тозан ажыг хуузу колхозтарга кирген. Көшкүн, быдаргай ажил-агыйлыг араттарны коллективтиг ажил-агыйже шилчтикени оларның материалдыг, культурлуг амыдыралын үндезини-биле чаарткан. Коллективизация үезинде өргөн-даа турбаан черлерге мырынай чаа бүдүрүлгелер, школалар, интернаттар, ясли-садтар, клубтар, эмнелгелер, садыглар, столоваялар, чуртталга бажыңнары туттунган, ыңчангаш чаа суурларның саны көвүдээн. Өгдөн төлөвилел езугаар туттунган бажыңнарже тываларның көшкени кайгамчыктыг чаа амыдырал болган. Бай-Тайганың «Мурнакчы», Өвүнүн «Торгалыг», Чөөн-Хемчиктин «Искра», Эрзининиң «Нарын» колхозтарының даргалары Хертек Кудурукпай, Монгуш Мирчин, Монгуш Доктугу, Кыргыс Шожун болгаш өскелер-даа коллективизацияның херээн чедишкенин

боттандыраларына эң идепкейлиг киришкенер.

Кыска хуусаада боттандырган бир эң чугула социал-экономика хемчег болза, Тываның девискээрин калбаа-биле электржиктени болур. Ол араттарның амыдыралын чаартып, хол-биле кылыр кадыг ажилды чиигедип, күш-ажылды бүдүрүкчүлүг эртем езузу-биле көдүргөн.

Тываның школалары 1945 чылда өөредилге чылы төөгүлүг болушкун-биле эгелээн. ССРЭ-ниң Чазааның тускай доктаалын езугаар 1945 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп араттарның школаларда болгаш Кызылдың башкы училищезинде өөренип турар уруглары күрүнениң долу хандырылганын кирген. Коллективизация чылдарында школа тудуун онза дүргөткөн. Чүгле 1949-1953 чылдарда он муң өөреникчи олурар чаа школаларны туткан. Школа тудуун бүгү чонну кылдыр чарлаанындан Тываның чону школа тудуунга кончуг идепкейлиг киришкен. 1949-1950 чылдарда школаларны колдуунда чоннуң күжү-биле туткан. Школаларның чанынга интернаттарны ажиткан, аңаа малчын араттарның болгаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерин уругларын хүлээп алган. Тывага хөй школаларны тутканы 1948 чылдан эгелеп бүгү-ниитиниң эге өөредилгезин, 1951 чылдан эгелеп бүгү-ниити чеди чыл өөредилгезин, оон дараазында чылдарда бүгү-ниити сес болгаш он чыл өөредилгелерин массалык-биле боттандыраларына кол рольду ойнаан. Совет Чазактың кыска хуусаада боттандырып чоруткан бо улуг хемчеглери тыва улустуң культурлуг деннелин бедидеринге, ылангыя дээди болгаш ортумак эртемниг кадрлар белеткээрин чедишкенин шийтпирлээринге төөгүлүг рольдуг болган. 1947 чылда Тываның төөгүзүндө бир дугаарында тыва ортумак школаның онгу класын доосканнар

Ю.Аранчин, Ш.Сат, М.Кенин-Лопсан, А.Делгер-оол, Л.Ондар, Е.Салзынмаа, оларның соонда чылдарда он класс доосканнар Ю.Кюнегеш, Д.Монгуш, В.Бавуу-Сюрюн, А.Оюн болгаш өске-даа оолдар, кыстар Ленинградтың университетинге база Совет Эвилелиниң өске-даа дээди өөредилге черлеринге өөренип киргеш, удаваанда дээди эртемни чедип алгаш, Тываның улус ажил-агыйынын янзы-бүрү адырларына ажилдап киргеш, ол билин шыырак, мергежили бедик кадрлар социал экономиканы болгаш культураны хөгжүдеринге улуг үлүүн киригенер. Оларның аразындан профессор Ш.Ч.Сатты, эртем доктору Ю.Л.Аранчинны, эртемденнер М.Х.Маңнай-оолду, А.К.Канзайны, Д.А.Монгушту, З.Б.Чадамбаны, А.К.Калзанни, К.Б.Март-оолду, Ф.М.Бартанни, К.Б.Салчакты, К.О.Шактаржыкты, Д.Б.Бузур-оолду, К.С.Күжүгетти, Х.О.Ондарны, С.С.Салчакты, О.К.Дамбуну (бо даңзыны оон-даа ыңай уламчылап болур) адаарга-ла, эртем-культураның бедээнин херечилеп турар.

Кызылга ажиттыг башкы, педагогика болгаш Совет Эвилелиниң өске-даа институттарын дооскан башкы кадрлар Тывага бүгү-ниитиниң эге болгаш ортумак өөредилгезин чедишкенин боттандыраларына, чоннуң билин, культуразын бедидеринге шийтпирлиг рольдуг болган. Башкыларның аразындан ажил-агый, партия, совет органнарының удуртур ажилдарынче депшип, колхоз даргалап, совхоз директорлап, кожуун даргалап, партия райкомунун секретарына болгаш өске-даа ажилдарга чедишкенин ажилдап чорааннар эвээш эвес. Оларга Оюн Дүмбүүнү, Ооржак Бичени, Дөжүлдөй Ондарны, Ондар Шагдыр-оолду, Михаил Дамчаны, Шаңгыр Кууларны, Кара-оол Маспык-оолду, Куулар Шулууну, Борис Чюдюкту болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Тыва театрының тургустунган ыраккы чылдарын сактып оргаш, оон амгы байдалын чугаалавас

аргажок. 1955, 1968 чылдарда Ленинградтың Островский аттыг театр институтун, 1978, 1986 чылдарда Москваның Щукин болгаш Гнесиннер аттыг училищелерин доосканнар хөгжүм-шии театрының артист составының профессионал эртем-билиниң шынарын бедидип, оларның санын дыка көвүдеткен. Көрүкчүлөр чурттап турар черлерде культура бажыңнарынга, клубтарга бүгү күжүн, талантызын харам чокка кириген Иван Яковлевич Исполневке, композитор Алексей Николаевич Аксеновка, Леонид Иосифович Израйлевичке, дирижер Ростислав Георгиевич Мироновичке, хормейстер Сергей Илларионович Булатовка, балетмейстер Анатолий Васильевич Шатинге, режиссерлар Сергей Петрович Майерге, Иван Степанович Забродинге болгаш Тываның уран чогаалын, оон чогадыкчы интеллигенциязын кижизидип өстүреринге улуг салышкынын киригеннерге кезээде четтиргенивисти илередип чор бис.

Совет Тываның баштайгы хүнеринде-ле чоннуң кадыкшылын быжыглаар хемчеглер боттанып эгелээн. Эмнелгелерин чаа тудуларынга хөй түнүг акша-хөреңгини берген, эмнелгелерин оруннарынын, эмчилерин, фельдшер-акушерлерин санын дыка көвүдеткен. Эмнелгелерни дериг-херексел, эм аймаа, машиналар-биле бүрүн хандырган. РСФСР-ниң Кадык камгалал ямазының комплекстиг эртем экспедициязы 1948-1957 чылдарда Эрзин, Тес-Хем, Бай-Тайга, Өвүр, Чаа-Хөл кожууннарының бүгү чонун, 32 муң хире кижиниң кадынын байдалын бүгү талалыг шинчээн. Бо улуг хемчеглер түнелдерин дораан бере берген. Социал аарыглар узуткаттынып, муң кижиге онааштыр херээннерниң божуурун хуузу бежен чыгап, чаш уругларның хораар чоруу дыка кудулаан. Тыва өг-бүлелерин бир онзагай чүүл болза, хөй ажы-төлдүү болур. Ынчангаш Тываны канчап чалыткан турар республика деп санапас боор.

Тываның социал экономиказын

сайзырадып чаартырынга идепкейлиг кирип келген Совет Эвилелиниң янзы-бүрү булуңнарындан келген хөй-хөй тускай эртемниг эштерни, мээң оларның ачы-дузаны, арга-сүмези-биле сырый холбаалыг ажилдап чораанымын сактыры дыка-ла өөрүнчүг болгаш уттундурбас. Дайын мурнунда чылдарда чаладып келген зоотехник П.Ф. Ушаков дайын эгелээрге фронтту чорупкан, дайын тиелгелиг доостурга, Тывага ол катап ээл келгеш, ажыктыг ажил-херээн уламчылаан. Чараш, байлак бойдустуг, ажил-ишчи, экииргек чоннуң Тывага келгеш, орта тааржып, бүгү назынында маңаа ажилдап-чурттап артып калган Саян артындан келген тускай эртемниглер хөй. Олар Тываның көдээ ажил-агыйын, кадык камгалалын, өөредилгезин, культуразын болгаш өске-даа улус ажил-агыйын чаартырынга, хөгжүдеринге улуг салышкынын кириген болгаш кирип турарын катап-катап өөрүп демдеглээр мен. Олар дээрже О.П.Чуева, М.Е.Грачев, М.А.Сметанина, И.Б.Тур, М.И.Горбунова, Г.И.Федорович, З.М.Родина, В.И.Каракай, Ю.З.Ковенский, Н.В.Сизых, Н.В.Веселова, А.К.Гончаренко, Н.К.Цой, Л.М.Козлова, З.С.Токарева, А.И.Канунников, П.И.Горбунов, В.Д.Демин, Н.А.Сердобов, П.Ф.Паршукова болгаш оон өске-даа он-он тускай эртемниглер-дир.

Совет Эвилелиниң хөй национал улустарының бурунгаар хөгжүл-дезиниң чаңгыс аай чоон ажык оруу-биле тывалар чоруп, Чазактың, чурттуң социал экономиказын сайзырадып, улустарның аразында тайбыңны, найыралды быжыглаар политиказын деткип, ол дээш ажилдаар, демисежир, чурттаар, чаш салгалды кижизидер хүндүлүг харысалгалыг сорулгаларны салганнар. Оларны амыдыралга боттандыра, баштайгы чедип алган чедишкенин улам быжыглаар, көвүдөдир, Тываның экономиказын, социал адырын хөгжүдөр, чоннуң амыдыралын экижидер дээш ажилдап турарлар.

Чылдар болгаш кижилер

НОМЧААШ, ХӨЙНҮ БИЛИП АЛДЫМ

«Орденниг Бии-Хем: төөгү, бойду болгаш кижилер» деп номнуң автору Д.Л.Тинмейнин номунда К.А.Маспык-оолдун сактышкынында Бии-Хем кожуундан Социалист Күш-ажылдың Маадыры Парыңмаа Анандиевич Маадыны, оон кадайы мээң башкым — Екатерина Седен-ооловна Таан-оолду база мээң авамның дугайында бижээн. «Аныяктар звенозун колхоз даргазы И.Н.Полев изии-биле деткээн. Звенога Даштыг-Ужук аксында дилиндек шөлдү тускайлап берген. Ол шөлге аныяктар чаңгыс эвес чыл ажилдааннар: шөлдү айт андазыннар-биле андаргаш, оон шириин хояглап илииртээн. Черни үрезин чажып тарыырынга ыяк белеткеп алгаш, 1948 чылдың чазынында шөлге кызыл-тас үрезинин айт сеялгалары-биле чаштырып турда, мен караам-биле көрдүм. Ажилдап турар аныяктар аразында Парыңмаа Маадыдан аңгыда, мээң акым Маспык Миша, ачамның дунмазының уруу Евгения, Маады Бошканың уруу Далай-кыс суглар

ажылдап турар болду...

...Аныяктар звенозунуң шөлүнден кескен тарааны күзүн бастырага дүжүдү денди чаагай - 1 гектардан 30 центнер кызыл-тас болган. Ол дугайын солуннарга күстү күздөдир бижиб келген. Ол чайыналчак чедишкени дээш, 1949 чылда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму аныяктар звенозунуң удуртукчузу Парыңмаага Социалист Күш-ажылдың Маадыры бедик атты тывыскан...»

Мону номчааш өөрээнимден ыглап турдум. Мээң авамның ады Далай-кыс, а кырган-ачамның адын Бошка дээр. Оларның аттары «Орденниг Бии-Хемде» киргенин чаа-ла билип алдым. Маадыр болган Парыңмааның звенозунда үлүүн кириген мээң авам ынчан 18-19 хар үезинде турган-дыр.

Мен бичимден-не билип кээримге, бажыңныкы суурнуң кыдыы, хөрзүнү чымчак, ногаан чайт ойтисигенин, хевис дег кудумчуга турган. Орус печкага чаагай калачыктар, шангаларны, улуг каравай

хлебтерни авам быжырып турда, магалыг-ла эвесле. Эртенниң-не тодуг-догаа, кудумчуну өрү хокпаңгырлап, шурай аарак, маңнаптар мен. Өлөжик деп өг-бүлениң уруглары-биле ойнап хүнээш, дедир-ле хокпаңгырлап чанып кээр мен, магалыг-ла чашкы үем чүве ийин.

1958 чылдың август айда Таан-оол башкы бирги класска өөреникчилер бижиб ап биске база кирген чүве. Мээң авам башкыны шайладып, хөөрежи олурда, дыка чоок үе-черге, өңүктөр турганын база ол башкы өөнүң ээзи-биле бажыңга кээп байырлалдарда үнүп-кирип, эдержиб чораанын ам сактып чор мен. Чүге ындыг чоок эдержиб чораанын ам бо үеде «Орденниг Бии-Хемни» номчааш, ында аныяктар звенозунга, мен төрүттүмүзүмде-ле маадыр биле авам база үе-чергелери кады ажилдап чораанын магадап билип алдым.

1958-59 өөредилге чылы чоокшулаан. Авам мени школаже белеткеп алган, хүрең форма — платье, кара фартук, бичии кирза сапог

база пөс сумкамда демир-үжүк, карандаштар, хаптыг суук будук — шуптузун авам саткан. Байырлыг чыскаалче авам мени чедип алгаш школаже чорупкан. Пөс сумкамны эгинеткеш, чажымны чараш лента-биле өрүп каан. Кудумчуга кады ойнап өскөн эштерим — Света Сүрүн-оол, Маадыр-оол Кара-кыс, Тамара Балчыр-оол, Лена Формова оон-даа өскелерни авалары чедип эккелген. Биргиклассчылар башкызы Е.С.Таан-оолдун класынга бир-ле дугаар партага олурупкан бис. Мени эң-не мурнуку партага Юра Маады-биле олуртуп каан.

Хадың сес чыл школазынга бешки класска чедир өөрөнгөн мен. Олег Кыргыс, Витя Алдын-Херел, Саша Дыпыы, Зина Чаш-оол, Маша Серен-оол, Юра Наксыл, Саша, Вася Маады ийистер, Шура Санчайпан, Зоя Ламажык дээш, өске чаңгысклассчыларымын сактып чоруур мен. Ол үеде школының директору Кол Эртинге, орус дыл башкызы Мария Афанасьевна Верещагина, Семен Иргекпенович Лама-

жык, Шульгин, Эник-оол, Кара-оол, Алдын-кыс башкыларның чүгле аттарын сактыр-дыр мен.

Хадың школазындан республика билдингир специалистер, удуртукчулар, чогаалчылар үнген. Ажил-ишчи, экономист, чогаалчы-публицист, эртемден Д.Л.Тинмей, оон дунмазы диктор, Тываның «Левитаны» В.Л.Тинмей, хөй-ниитичи, чогаалчы К.А.Маспык-оол, РФ-тин кадык камгалалының тергини, «ХХ чүс чылдың шылгарангай кижилери» деп номда ады кирген Н.Д.Хертек (Бошкжык) оларны адаарга-ла, четчи.

Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, профессор, мога-шылаг чок башкы Дозур-оол Лайзапович Тинмейнин адын төрээп Бии-Хем кожуунда Хадың сумунуң ортумак школазынга тыпсып каан деп медээ дыңнааш, өөрүп, деткип турарымны илередип тур мен.

Екатерина НАМЧЫЛ.

Кызыл хоорай.

УЛУГ-ХЕМ КОЖУУН: күш-ажыл рыногунда

САЙГАРЛЫКЧЫ ЧОРУКТУ САЙЗЫ РАДЫРЫ-БИЛЕ

«2009 чылда Тыва Республикага күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдырары» деп республиканың тускай сорулгалыг программасы езугаар кожууннарда Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төп күрүнө албанының шугуму-биле ажил чок чергелиг хамаатыларның сайгарлыкчы ажил-чорудулганы кылып, хуу бүдүрүлгелер ажыдып алырынга күрүнө деткимчези 58 муң 800 рубль акшаларны дузаламчыга берип турарының дугайында солуннардан номчаан боор силер.

Улуг-Хем кожуунун Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төвү баштай 71, оон 32, нийтизи-биле 103 ажил чок хамаатыларга бодунуң бүдүрүлгезин ажыдып алырынга деткимчени берип, бо программаже оларның төлевилелдерин кириген.

Бо кожуун республиканың төп кожууннарынга хамааржып турар болгаш мында ады кирип, деткимче алган хамаатыларның хөй кезини херек кырында үндүрүг төлекчилери болбайн, бажыңнарынга ачы-дуза чедирип турганы билдингир. Ынчангаш бо программаның бир кол сорулгазы ындыг хамаатыларны муниципалдыг тургузугунуң үндүрүг төлекчилери кылдыр албан-езузу-биле киригени ол.

Ирина Дагбажик пөс-таавы, тодарагайлаарга, тюль, кружева бүдүрер дээш деткимчени алган. Бо төлевилел Тываның девискээринде чок дээр болза, чазыг болбас. «Тыва Оренбург» деп атты Шагаан-Арыг хоорайга бээр апаар дээрзинге бүзүрөп, бо төлевилелди деткээ.

Галина Билдей-оолдун баш таарарын шагаан-арыгжылар билер, бажыңыңа-даа баштарын таартып турганнар бар. Ол ам чунар-бажың оран-савазында бир өрээлди хөлезилеп ажилдай берген. Оон аңгыда Светлана Даржай, Шеңне Бюдюп бо адырга ажилдаар күзелин илередип, деткимчени алган.

Мая Сундуй куда-дой эрттирер, хөгжүм-херексели-биле ачы-дуза чедирер дугайында төлевилелди деткирин дилээн турган. Хоорайывыс улуг, чаа бажыңнар ажыл-лалче кирип турар болгаш, аныяк өг-бүлелер немежир, куда-дойну бедик деңнелге эрттирер болза, эки-дир деп үнелеп деткээ. Оон ажылының дугайында үнелел азы түннели ам дээрзинде дыңналбайн турар.

Орлан Базыр хуу такси баазасы ажыдып, деткимче алган акшазы-биле рациялар садып алган. Хоорайывыс улуг, ынчангаш такси ачы-дузанын шагаан-арыгжылар ажылгап турар.

Эрес-оол Монгуш хоорайның үлетпүр зоназы дээр девискээринде шактан блоктар (улуг тууй-булар) бүдүрүп ажилдап турар. Олар алган акшазыңа улуг үш фазалыг ток-биле ажилдаар хоотку былгаар дериг-херексел садып алганнар. Оларның тууйбуларының өрттээ 35 рубль, хүнде ийи чүс хире тууйбуну бүдүрүп садып турар. Ол беш ажилчын олутту база тургускан.

Сыдым-оол Ханды моон мурнунда-ла дугуй септеп ажилдап турганын оон дериг-херекселдери бадыткап турар. Оон шиномонтажында дугуйну дескилээр (балансировкалар) дериг-херексел

дээш, улуг эвес септелгеге херек дериг-херекселдер бар болду. Ол база бодундан аңгыда, бир ажилчын олутту тургузуп, Орлан Дорукпанны ажилдадып алган болду.

Чойганмаа Сарыг-оол Шагаан-Арыг хоорайның Көк-Чыраа дээр арбанында хлеб быжыраар черни ажыдып алыр дээш тудуг материалдары саткаш, бажыңыңа улай

Орлан Дорукпан дугуйну таарыштыр өйлөп турары.

хлеб быжыраар черни туткан, ам чырык кожар талазы-биле бергелерге таваржып турарын чугаалады. Далган хооткузун хол-биле былгап, хлебти быжырып ажилдап турар.

Олимпиад Сарыг-оол база-ла бо арбандан. Ол мал азыраар дээш деткимчени алган. Бо арбан хоорайдан 4-5 км ырак черде турар Чамдык кожууннарда суурлар аразы тудуш хирезинде безин аңгы чагырга черлерлиг болуп, аңгы суму деп санадып турар болза, бо сууржугаш тургустунгандан бээр 15 чыл чеде-даа берген болза, хоорай чагыргазыңа хамааржыры чурттакчыларга дыка эпчок болуп турар. Хлеб быжыраар черни мында ажитканы чөп. Мал ажил-агыйлыг кижилерниң көдээ ажил-агый продуктуларын болбаазыратсын дээш ийи дугаар төлевилелди база деткээ бис.

Станислав Доржу шил савалар хүлээп ап, мөөңү-биле дужаап садып турар. Алаш Бичик чурук тырттырар черни ажыдып турар. Оон акызы Андрей Бичик Тываның кончуг шевер кижилериниң санынче кирип турар, ынчангаш Алаштын чурук тырттырар чери чогаадыкчы ажилдаар дээрзинге бүзүрээр бис.

Ирина Серенги уруглар болгаш аарыг кижилер ажаап-карактаар талазы-биле ачы-дузанын сумелеп турар. Юрий Даваа дүлгүрлер кылыр.

Эйлиз-Хем сумузундан Виктор Маадыр-оол мал-маган

кадарып өстүрер, Чечек Найдан аш-чем болбаазырадыр талазы-биле төлевилелди дужаагаш, бо хүннерде бирээзи сүттү дужаап, өскези болбаазырадып, кады демниг ажилдап сүт, өрөмезин кожуун төвүндө эккеп садып турарлар.

Чимис Лама, Сергей Эрелчин база аш-чем болбаазырадыр. Мая Кызыл национал идик-хеп даараар. Оларның төлевилели база боттанып эгелээн.

Арыскан сумузундан Любовь Сат ары азыраар, аш-чем болбаазырадыр күзелдиг. Ол көдээ ажил-агый продуктулары-биле чонну хандырып эгелей бергенин бистиң ажилдакчыларывыс хынап четкеш, көргөн. Бо адырга ажилдаар күзелдиглер хөй болуп турары өөрүнчүг. Артем Нурсат, Артур Санчай-оол база көдээ

Д.Монгуштуң тууйбу кылыр бүдүрүлгезинде.

агый бүдүрүлгелеринге ачы-дуза-биле хандыраар. Ол дээрже агрохимиктиг чемишчидилге, суггат ажылы дээш, көдээ ажил-агый культуларын өстүрүп турарларга янзы-бүрү ачы-дуза. Дыка ажыктыг төлевилел. Шолбан Монгуш хлеб быжыраар черни ажиткан.

Арыг-Узун сумузунда Омак Комуй алга-кешти эттеп, республика чергелиг ярмаркалар, делгелерде кижип турар.

Аяна Монгуш дүктен чоорганнар даарап, дааранылга талазы-биле янзы-бүрү ачы-дузаларны чедирип турар. Ол дүктү агартыр чуурга, чиик өртөктиг хеп чуур порошоттар шоолуг агартпас, аар өртөктиг порошоттар эки болур, ынаар дыка хөй чарыгдал үнерин чугаалап олурду.

Чаатыдан Айбек Кызыл-оол, Вячеслав Кызыл-оол (катчып алгаш, пилорама садып алган), Альбина Түлүш ветеринар ачы-дузанын чедирер талазы-биле төлевилелди дужааган, эм-таң дериг-херекселдерни четчелеп ап турар, бо көдээни хөгжүдеринге ажыктыг төлевилел деп өөренип көргөш, деткээ бис. Ону канчаар боттандыраары оон бодундан хамааржыр.

Хайыракан сумузундан Аяс Ушлан, Олег Чамбаа, Григорий Базыр-оол, Торгалыда Марианна Чамыян, Лариса Серин, Мерген Сандак-Доржу деткимчени алгаш, шалыпкын ажилдап турарын хыналда бадыткаан.

Бо дээрже баштайгы базымнар, баштайгы частырыглар, баштайгы бергедээшкннер-дир. Бистиң талавыстан шуптузунга дузалап, тайылбыр ажилдарын чорудуп турзувусса-даа, документ долдурарын озалдадып, акшаларны канчаар чарганын отчеттаарын болгаш чарарын бистиң-биле сырый холбажып, бергедежи берген чүдүдеринге сүмелешпейн баары арай эпчок байдалдарны тургузуп болур. Суму чагыргаларының удурткучулары бо программа езугаар төлевилелдерге сумуларның эн харысалгалыг, ажилдап болгу дег ажил чок кижилеринге деткимче бээрин дилеп, комиссияга дорт олуржуп, шилилгени кылырынга кол рольду ойнап турары бистиң төп биле суму чагыргаларының аразыңа сырый харысалгалыг ажилдаарыңа идиг болуп турар. Бо чылдың түннелдери-биле келир чылын ажил чок хамаатыларга деткимче турар болза, ону алырга кандыг болурун билип, ону алыр бе азы албас бе, алыр дизе, кандыг адырга бүдүрүлгө орулга эккеп болурун шүгдүнүп тургаш, төлевилелди шилип алыр болгаш харысалгалыг болур боор дээрзинге бүзүрөп турар мен. Документилерин үе-шаанда шын долдуруп, сайгарлыкчы ажил-чорудулганы чорударын илереткен бүрүткелди

эртип, азы өскээр чугаалаарга, үндүрүг төлекчилериниң даңзы-зынче түрүп алыры, агар санны ажыдары дээр ышкаш хемчеглерни ажил чок хамаатылар боттары саададып турар болгаш оларның акшаландырышкыны саадап турар.

Ынчангаш бистиң хүлээлгевис чаңгыс чер-чурттугларывыс бай-шыырак, тодуг-догаа чурттаарыңа бодувустун талавыстан хоойлу езугаар көрдүнгөн деткимчени көргүзөр, медээлерни бээр, мергежилдерге өөредир азы мергежилин бедидип, күш-ажыл рыногунуң негелделеринге дүгжүр ажилдакчыны белеткээр бис. Ону боттандыраарда чоннун талазында үе-шаанда документ-саавырларны дужаары, амыдыралының оруун шын тывар дээш, шын мергежилди, шын адырны шилип алыры негеттинип турар. Төлевилелдер аразында чигзинчиг ажилдар бар-даа болза, сайгарлыкчы кижилер чаңгыс черге тапталы берген олурбас, ажил-чорудулгазын рыноктун негелдезинге дүүштүр тургузуп алыр деп бүзүрөп деткээ бис. Комиссия мурнунга шак-ла ындыг ажилгыр, тудунгур болгаш сагынгыр кижилер төлевилелдерин дужаап турар дээрзин суму чагыргаларының даргалары бадыткаан. Ынчангаш күрүнө ол хире деткимчени берип, амыдыраарыңа эптиг аргаларны тургузуп турда, чаа тывылган сайгарлыкчыларывыс ажил-чорудулгазын шын углап-баштап, төрзөн чериниң байлаан шын ажылгап болбаазырадыры күзенчиг. Бо деткимчени алгаш, олар оон ыңай бүдүрүлгези эки ажилдаар болза, кандыг деткимче, чээли ап болурунун аргаларын база тайылбырлап, оларның хей-адын көдүрүп турар бис. 58 муң 800 рубль бүдүрүлгө ажыдып алырынга четпес, эвээш-тир деп турарлар база бар. Кызымак кижилер он-даа муң рубльден миллион рубльди ажилдап алыр. Чүгле кызымак болгаш ажилгыр болуру негеттинер. «Чудурукту чудук адаанче суккан эвес» дээш, чогаадыкчы, тывынгыр хөдөлүр кижилер кандыг-даа бергелерге торулбас, күзелин чедип алыр болгай. Өг-бүлезиниң тодуг-догаа чаагай амыдыралы кымга күзенчиг болбас деп?!

Ынчангаш ам база акша чок, ажил чок хамааты болу бербес кылдыр күрүнениң деткимчезин эвээш-тир деп өкпелевейн, ажил-чорудулганы шын углап-баштап, тывынгыр-сагынгыр ажилдап, бүдүрүлгөнөр хөгжүдеринерни күзедим, чаңгыс чер-чурттугларым.

Вячеслав МАКАЛ-ООЛ,
Улуг-Хем кожуунда Чурттакчы
чонну ажилга хаара тудар
төптүн директору.

Эртем болгаш амыдырал

ЭРТЕМДЕН БАШКЫ

Октябрь 4-те Тыва АССР-ниң эртемниң алдарлыг ажилдакчызы, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң кол эртем ажилдакчызы, филология эртемниң доктору, профессор Борис Исакович Татаринцев 70 харлаар. Б.И. Татаринцевтиң болгаш ооң чогаадыкчы ажил-ижиниң дугайында чүүлдерни «Шын», «Тувинская правда» солуннарга, «Башкы» журналынга Тываның эртемденнери Д.А. Монгуш, П.С. Серен, А.Ч. Кунаа чаңгыс эвес удаа бижээн.

Борис Исаковичиниң эртем оруу 1964 чылда Новосибирск хоорайда ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирьде салбырының төөгү, филология, философия институтунда эгелээн. Ол филология эртемнериниң доктору, профессор Е.И. Убратованың аспирантызы кылдыр өөренип кирген. Ынчан ооң тыва дылга, ылаңгыя ооң сөс курлавырынга сонургалы тыптып, профессор Е.И. Убратованың удуртулгазы-биле «Амгы тыва литературлуг дылдың лексиктиг системазының сайзыралынга орус болгаш моол дылдарның лексиказының салдары» деп кандидат диссертациязын бижээш, чедишкенин камгалап алган. 1968 чылдан эгелеп Борис Исакович Тывага чурттап, Тываның дыл, литература, төөгү эртем-шинчилел институтунга ажилдап эгелээн.

Амгы үеде Б.И. Татаринцев — 150 ажыг эртем ажилдарының автору. Ол дыл эртемниң фонетика, синтаксис, морфология, диалектология талазы-биле база дылдың төөгүзүңгө улуг сонургалдыг. Дыл секторунуң коллективтиг улуг ажилдарының иденкейлиг киржикчизи. Ол ажилдарга янзы-бүрү ийи дылдың словарьлар, «Тыва дылдың тайылбырлыг словарь», дыл секторунуң аңгы-аңгы чылдарда үндүрген эртем чыындыларын хамаарыштырып болур. Ынчалза-даа ооң ажилдап чоруур кол угланышкыны — лексикология, этимология. Бодунуң үндүрген монографиялары шупту тыва дылдың лексиказынга хамаарышкан («Русские лексические заимствования в современном тувинском языке» (Кызыл, 1974), «Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику» (Кызыл, 1976), «Смысловые связи и отношения слов в тувинском языке» (Москва, 1987). Б.И. Татаринцевтиң хей чылдарда ажылының үрө-түннелинге «Тыва дылдың этимологтук словарь» деп фундаменталдыг ажылын хамаарыштырып болур. Амгы үеде ук словарьның дөрткү тому чырыкче үнүп келген. Тыва дыл эртемниң база бир билдингир улуг эртемдени Д.А. Мон-

гуш «Ук словарь езулуг-ла фундаменталдыг ажил, ооң чырыкче үнүп келгени дээрге, тыва эртемге-даа, ниитизи-биле тюркологияга-даа онзагай болушкун» деп беди-биле үнелеп турар.

Б.И. Татаринцев бодунуң коллегалары тюркологтарның (түрк дылдар талазы-биле эртем ажилдары кылып чоруур эртемденнер) ажилдарына бодунуң үнелелдерин берип, редакторлап чоруур. Россияның түрк дыл шинчээчилериниң каттышкан ажылы «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика», А.М. Щербақтың «Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков», В.И. Рассадиниң «Фонетика и лексика тофаларского языка» деп ажилдарына үнелелдери төп эртем журналдарына парлатынган. Борис Исакович чүгле орус дылда эвес, тыва дылга бижээн ажилдарны база номчуп, эдилгелерни кылып, бодунуң ажыктыг сүмелерин берип чоруур. Д.А. Монгуш: «Б.И. Татаринцев тыва дылды чүгле теория кырында эвес, херек кырында база эки билер... Бистер тывалап чагаалажып турган бис. Борис Исаковичиниң чагаалары делгереңгей, солун, тергин тыва дыл-биле бижиттинген болур кижэ» деп бижип турар. Ол дээрге Б.И. Татаринцевтиң ажылынга бердингенин, тыва чонга хүндүткелин көргүзүп турар.

Тыва дыл болгаш түрк дыл эртемниң талазы-биле ажилдап чоруур шинчээчилер Б.И. Татаринцевти ханы билиглиг, дыл талазы-биле материалдарны анализтеп турары бодуну-биле тускайлаң, чаа, эртем түннелдери барымдаалар-биле ыяк бадыткаттынган эртемден деп хүндүлээрлер.

Б.И. Татаринцев — чүгле эртемден эвес, ол Тываның күрүнө университетиниң башкызы болгаш кандидат диссертациязын бижип чоруур аспирантыларның эртем удуртукчузу. Ооң удуртулгазы-биле Тываның күрүнө университетиниң башкылары, филология эртемнериниң кандидаттары Е.М. Куулар болгаш Н.Д. Сувандии эр-

тем ажилдарын бижээш, Москва хоорайга эртем адын камгалап алганнар. Меңээ база ооң өөреникчизи болур аас-кежик таварышкан. Борис Исакович-биле канчаар танышканым, эртем оруунче мени канчаар углап-баштап чораанын бо чүүлге бижикседим.

2001 чылдың октябрь айда Тываның күрүнө университетиниң аспирантуразынче шылгалдалар дужаап турган мен. Дыл эртемниң шылгалдазын тыва дыл кафедразының башкылары, дыл эртемнериниң кандидаттары М.В. Бавуу-Сюрюн, К.Б. Доржу, дыл эртемнериниң доктору, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң кол эртем ажилдакчызы Б.И. Татаринцев — олардан тургустунган комиссия хүлээп ап турган. Б.И. Татаринцевти университеттин 5-ки курузунга өөренир «Алтаистика» деп эртемниң лектору кылдыр сактыр дээрден башка, өске башкыларны дег эки билбес болганымда, доктор эртем чадалыг улуг эртемден боорга, арай девидексеп, «кандыг-ла айтырыг салыр ирги, канчаар хүлээп алыр ирги» деп бодап олурдум. Ынчалза-даа шылгалда онза бергедээшкенин чок эрткен. Борис Исакович Татаринцев узун ажык үннерин тыва дылга тывылганынын дугайында чаңгыс айтырыг салган. Ону анаа эвес салып турган дээрзин сөөлүнде билген мен.

Шылгалдаларны эрткеш, аспирантурага өөрени бээримге, кандидат диссертациязын бижиринге удуртукчум кылдыр Б.И. Татаринцевти, шинчилээри-биле «Тыва дылдың узун ажык үннери» деп теманы кафедра хуралына дүрүм езуугаар бадылап каан. Оон эгелээш Борис Исакович-биле сырый харылзаалыг ажилдап эгелээн мен. Удуртукчунуң эки хамаарылгазы бир дугаар эртем ажылы кылып турар кижиге дыка улуг деткимче болур. Эртем талазы-биле баштайгы консультацияга чеде бээримге-ле, ол ажык сеткилдиг, дузаар-гак кылдыр меңээ көзүлгөн. Эртем ажылын кылырының эге базымнарын: материал чыырын, литература-биле ажилдаарын, кандыг эртем ажилдарын баштай көрүп алырын сүмелээн. Башкымның айытканын езуугаар ажилдап кииркен мен.

Аспирантурага шилип алган темазына хамаарышкан ажил кандидат шылгалдаларына белеткел-биле денге чоруп олурар. Ынчангаш англи дылга болгаш эртем философиязынга белеткенип тура,

кандыг-даа айтырыг тургустунуп келзе, удуртукчум-биле ону сайгырып, ооң бодалын, хамаарылгазын айтырар турган мен. Эрткен вектериниң янзы-бүрү философтарының көрүжүн безин айтыра бээрим мээң арай кенен турганымны херечилеп турган чадавас. Ынчалза-даа Борис Исакович, чеже-даа чай чок болза, мээң-биле бир шак ажыр философия эртемниң дугайында чугаалажып олурар. Башкының чугаазы ооң делегей көрүжүнүң делгемин, бодалының ханызын, эртемчизин, сайгарылгазының солунун бадыткап турган. Англи дыл шылгалдазында бодунуң эртемниң талазы-биле сөзүглелдин очулгазын белеткеп алыр деп онаалга бар. Ону Борис Исаковиче чугаалаарымга, ол англи дыл кырында элээн кылын ном уштуп келгеш, ында европейжилерниң Азия чоннарының дылынга хамаарыштыр бижээн ажилдарын киирип каан дээрзин тайылбырлааш, очулдуруп кылдыр бир сөзүглелди меңээ айтып берген. Чыл дургузунда башкыга ол сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларлыг та чеже катап бардым ыйнаан. Башкы ону шыдамы-биле тайылбырлап, частырыгларымны эдип берип турганы ооң англи дылды эки билерин, кижизин херечилеп турар.

Диссертация бижирин — аспирантыларның кол кылыр ажылы. Ол улуг күженишкенин негээр: темазына хамаарышкан литература дилээри, хей номчуттунары, катап-катап ол-ла чүүлду бижирин, ону эдери дээш-ле баар элээн берге ажил. Чигзинишкенин, холу салдынып, хөңнү кала бээр үелер бола турар. Өскелерниң дузазы, деткимчези, мерген сүмези чок болза, ону кылыры болдунмас. Эгелеп чоруур эртем ажилдакчыларына удуртукчузуң дузазы тоң чугула. Ажилдың кезектерин бижип эгелээш, шорбажылап алган 5-6 арнымны Борис Исаковичке чедире бээримге, ол ажып көргөш, дараа-зында кээр хүнүн айтып, билдинмес айтырыглар бар-чогун сонургаар. Ынчан номчуп алганым эртем ажилдарында билдинмес чүүлдерни, мээң бодалым-биле шын эвес азы маргылдаалыг түннелдерни чугаалап бээр мен. Чамдыкта ол чугаам, чүвени чедир билбеминиң хараазы-биле, каттырынчыг-даа турду ыйнаан, ынчалза-даа башкы шуптузун дыңнааш, ону кажан-даа дорт буруу шаппас, бодуну-биле меңээ чедингир, билдингир кылдыр тайылбырлап бээр турган.

Бижип алган чүүлүмү номчуп, частырыгларын эдип, кайнаар кичээңгей салырын, ол кезекке хамаарыштыр кайы номну көөрүн, бодунуң бодалын сөзүглелдин кыдырылынга демдегеп каар турган. Диссертациямның кол өззөңи онза бергедээшкенин чок хевирлет-

тине бергени, баш муңгаш билдинмес байдалдарның тургустунмааны, ажылымның үе-шаанда чедимчелиг бижиттине бергени удуртукчумнуң ачы-дузазы деп санаар мен. Ол чүүл Борис Исаковичиниң улус-биле ажилдап билер, өскелерниң бодалына хүндүткелдин, дузааргаан демдегеп турар.

Кандидат диссертациязын камгалаары чаңгыс хүн болу бербес, баш удур белеткелди, өске эртемденнер болгаш эртем төптери-биле харылзаа тудуп, кылып алган эртем ажылын номчудуп, олардан эртем талазы-биле үнелелди алыры дээн чижектиг хей күштү негээр үүлехерек болур. Камгалалче үнер үем кээрге, Борис Исаковичиниң тюркология эртемденнериниң аразында улуг хүндүткелди чедип алганы база меңээ деткимче болган: эртем талазы-биле удурланыкчыларны, үнелел бижип бээр эртем төптэрин белени-биле тып алган мен. Саян-Алтай девискээринде чурттап турар түрк дылдыг чоннарының дылын шинчилеп чоруур эртемденнер ону ханы билиглиг, эртем ажылынга онза салым-чаяандыг, ажилгыр, эскеринчел эртемден деп үнелээри меңээ өөрүнчүг болган.

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң ажилдакчызы апарганым база Борис Исаковичиниң дузазы-биле болган. Аспирантураның сөөлгү курузунга өөренип турумда, башкы меңээ бо институтка ажилдаар дугайында санал киирген. Тываның гуманитарлыг эртемниң улуг төвү, эртем институттарының эң хоочуну — мындыг ат-алдарлыг черге, тергин угааныг эртемденнер-биле кады ажилдаары меңээ улуг аас-кежик болган. Бо хүннерде институтка ажилдап, эртем адын камгалап алырымга-даа, Борис Исакович мени деткип, мерген сүмелерин кадып, дуза херек үеде кажан-даа ойталавайн чоруур.

Бо хүннерде профессор Борис Исакович Татаринцев — филология эртемнериниң доктору, ТГШИ-ниң кол эртем ажилдакчызы, ТывКУ-нун башкызы, «Тыва АССР-ниң эртемниң алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи база аспирантыларның эртем талазы-биле удуртукчузу 70 харлап турар. Башкының мугур харлаан оюн таварыштыр кады ажилдап турар коллегалары, бистер, өөреникчилери, сеткиливис ханызындан байыр чедирип, кадыкшылды, узун назынны, чогаадыкчы чедишкенин, бодаан бодалы бүдүп, күзелдери күөсеттинип чоруурун йөрээп, тыва эртемге кириген үлүхуузу дээш улуу-биле четтиргенивисти илереттис.

Оюмаа СААЯ, ТГШИ-ниң улуг эртем ажилдакчызы, филология эртемнериниң кандидаты.

Депутаттың ажыл-ижи

ЧОНУ АҢАА БҮЗҮРЭЭР

оррга ыяштарын Чыргакыда чурттап турар О.О.Салчактан эккелгеш, шывар манзаларны Таштыптан сөөртүп эккеп, кадарчыларның, малчын чоннуң аргыжар оруун кылдыртып, аныяк оолдар Э.Даржааны, А.Эрегени болгаш өскелерни-даа организастыг ажилга хаара тудуп, А.Людунтун «Зил» машиназын ажыглап, аргыжар орукту аштап кылганнар. «Эр хей, Орлан, ыңдыг кижилер биске херек» — деп, Хемчик-Бажының малчыннары, хоочуннар П.И.Данар, К.И.Чыргал (Ананды) өөрүп четтиргенин илередип турар. Көвүрүг ажыдышкынынга Тываның Камбы-ламазының киржилгези байталчыларга өөрүнчүг болганы чугаажок.

Дмитрий Очур аттыг көдээ Культура бажынын А.О.Салчак билдилг, тывыгыр удуртуп, чүгле аныяктар ортузунга эвес, а Бай-Тал сумузуңуң бүгү чурттакчыларына солун темалыг кезээлерни, ужур-ажылгаларны эрттирип, малчыннарже солун концерттерлиг, лекция-беседалыг үнүшкүннерни кылып келген. Аңаа Бай-Талдың «Кара-Чода» бөлүү (Б.Делег-оол, О.Дөрбет, Ч.Хертек), кожуунуң культура ажилдакчыларының «Сарыг-Хая» ансамблиниң бөлүү чогуур дузаны чедирген. Клубка янзы-бүрү солун хемчеглер эртип турар, чижээлээрге, аныяк өг-бүлелер аразына «Хөглүг старттарга» бирги черни Алена биле Валентин Маадырларның өг-бүлөзи ээлеп, өртөктиг бе-

лектер, дипломнар-биле шаңнаткан.

Хемчик-Бажының «Суглаар» көвүрүүнүң ажыдышкынынга солун концертти көргүзүп, бойдус камгалакчыларына, көвүрүгнү тудуп кылган тудугжуларга турсаактан хана солуннар солун болган.

Геннадий Туматтың чырык адынга турсаактан хөмөйжилер аразына болуп эрткен делегей чергелиг мөөрейге Семен Докпактың удуртканы «Эдер-Куй» бөлүү 2-ги черни ап, тиелелгелиг чанып келген. Хөмөйжилер аразына хурешке Уртунай Арбын 4-кү черни алган. Наадымга турсаактан кожуун чергелиг «Даңгына-2009» мөөрейге С.Сарыг-оол бүзүрелдин-биле 1-ги черни алган.

Барыын-Хемчиктин Культура ордузунун директору А.С.Конгарның башкарып келген аныяктар бөлүүнүң концерти болган. Бай-Тайганың Хөл сумузуңуң, Мөңгү-

лектерниң Алдын-Ажыктың оглу А.С.Конгар 65 харлаан. Аңаа төрөл чоннуң өмүнээзинден чаңгысклассчызы Б.И.Делег-оол байыр чедирген. Ооң дөргүл-төрелдери, чаңгысклассчылары аңаа ам-даа чүс чыл чурттаарын, шүлүк, проза чогаалдары оон-даа хей болзун деп йөрээп, байыр чедирип, белек-селээн сөңнээн.

Дунмазы Б.Конгар, чагырга даргазы О.Б.Салчак, хоочуннардан К.Хертек, библиотекарь Р.Чөгээ болгаш өскелер-даа байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөрни чугаалаан. Концертти Омак Банкет-оолович «Аяк хээлиг Тыва чуртум» деп шүлүү-биле эгеледи. Бот-тывыгыр композиторунуң ырлары, шүлүктери ол кезээ арбыны-биле чаңгылган.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ, РФ-тиң өөредилгезиниң тергинни; күш-ажылдың хоочуну.

Орлан Октябрьович Таргынның ажылынга ада-иези Таргыннарның арга-дуржулгазы улуг деткимчелиг болуп турарын демдеглевес аргажок. Орлан Таргын Бай-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаты, ажил-ижинге кызымаа, күөседикчи, ак сеткилдиг чоруу-биле ол чоннуң бүзүрелин, хүндүткелин чаалап алган.

Аныяктар ортузунга демниг ажил-ишти көдүрүп, Бай-Тал суурга биче бүдүрүлгелерни тургузарынын, сайгарлыкчылар ажылын сайзырадыр талазы-биле база социал хандырылга айтырынче шын углап турар төлептиг депутаттарынч бижээ. Ол сөглээн сөзүңгө бүзүрелдиг кижэ. Дмитрий Очур аттыг көдээ Культура бажынын чырынга шывар шиферни Кызылдан эккелген. Июль айда Хемчик-Бажының «Суглаар» көвүрүүнүң

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эртем адырының талазы-биле грантыларын болгаш шаңналдарын тыпсырының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязын тургузарының дугайында

2009 чылдың август 20 № 248-р Кызыл хоорай

Тыва Республикада аныяк эртемденнерни деткири-биле база эртем адырынга чедишкени дээш шаңнал тыпсырының системазын экижидер сорулга-биле:

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эртем адырының грантыларын болгаш шаңналдарын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязын тургузар.

2. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эртем адырының грантыларын болгаш шаңналдарын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың комиссиязының кежигүннеринин составының капсырылганын болгаш оон дугайында Дүрүмнү бадыйлаар.

3. Бо айтышкыны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың август 20-де № 248-р айтышкыны-биле бадыйлаан

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эртем адырының грантыларын болгаш шаңналдарын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязының СОСТАВЫ

А.П.Дамба-Хуурак – Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы, даргазы;

Ш.Ч.Монгуш – Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунун оралакчызы, дарганын оралакчызы;

Р.Ш.Харунов – Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының эртем, инновациялар болгаш интеллектуалдыг хуу өнчү талазы-биле эргелелиниң начальниги, төөгү эртемнеринин кандидаты, секретары;

Н.В.Абаев – Тываның күрүне университетинин философия кафедрасының профессору, төөгү эртемнеринин доктору (чөпшээржилгези-биле);

К.А.Бичелдей – Тыва Республиканың Чазаның чанында гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору, филология эртемнеринин доктору (чөпшээржилгези-биле);

И.Ю.Грейсеров – Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзинин болгаш харылзаа сайыдының оралакчызы;

А.И.Жданок – Тываның күрүне университетинин математиктиг анализ болгаш математика башкылаашкынының методиказы кафедраның эргелекчизи, физика-математика эртемнеринин доктору (чөпшээржилгези-биле);

Р.В.Кажин-оол – Тыва Республиканың үлетпүр болгаш энергетика сайыдының

бирги оралакчызы;

С.С.Курбатская – «Тыва Республиканың биосфера шинчилелдеринин Убса-Нур делегей төвүнүн» директору;

З.К.Кыргыз – «Хөөмей» делегейинин эртем төвүнүн директору, уран чүүл эртемнеринин доктору;

В.И.Лебедев – Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының бойдус курлавырларының комплекстиг ажылгалының Тывада институтунун директору, геология-минералогия эртемнеринин доктору; (чөпшээржилгези-биле);

А.С.Маады – № 1 республика эмнелгезинин улуг эмчизи, медицина эртемнеринин кандидаты;

А.Л.Монгуш – Тываның күрүне университетинин юридиктиг факультетинин хамааты, кеземче эрге-хоойлу кафедрасының эргелекчизи, юридиктиг эртемнеринин кандидаты (чөпшээржилгези-биле);

О.Д.Натсак – Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыдының бирги оралакчызы;

Н.Д.Ондар – Тыва Республиканың Эртемденнер эвилели «Эртем» хөй-ниити организациязының даргазы (чөпшээржилгези-биле);

Б.Д.Оюн – Тыва Республиканың экономика сайыдының оралакчызы;

А.Д.Саая – Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада

бойдуу комплекстиг ажылгаларының институтунун эртем ажылдакчызы (чөпшээржилгези-биле);

Н.О.Санчат – Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының эртем-практиктиг медицина төвүнүн директорунун оралакчызы, медицина эртемнеринин кандидаты;

О.М.Хомушкун – Тываның күрүне университетинин эртем ажылының болгаш делегей харылзааларының талазы-биле проректору, философия эртемнеринин доктору (чөпшээржилгези-биле);

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың август 20-де № 248-р айтышкыны-биле бадыйлаан

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эртем адырының грантыларын болгаш шаңналдарын тыпсырының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязының дугайында ДҮРҮМ

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эртем адырының грантыларын болгаш шаңналдарын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязы (моон соңгаар – комиссия) Тыва Республиканың Чазаның Даргазының тургусканы эртем болгаш техника адырының грантыларын тыпсыр болгаш Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин деткиир күрүне шаңналдарын үндүрүп бээр талазы-биле айтырылганы өөренип көөр доктаамал ажылдап турар сүмелекчи орган болур.

2. Комиссия бодунун ажылынга Россия Федерациязының Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын, Россия Федерациязының хоойлужулганын, Тыва Республиканың хоойлужулганын база бо Дүрүмнү удуртулга болдурар.

3. Комиссияның составын Тыва Республиканың Чазаның айтышкыны-биле 3 чылда бадыйлаар болгаш саны 17 кижиден көвүдетпес ужурлуг. Комиссия кежигүннеринге Тыва Республиканың башкарыкчы эртемденнери, ол ышкаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының төлээлери кирип болур.

4. Комиссияның кол сорулганы – Тыва Республиканың аныяк эртемденнеринге деткимче кылдыр грантыларын болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының тургусканы эртем адырының шаңналдарын тыпсыры-биле чылдың-на конкурстарны эрттирери.

5. Комиссия чылдың-на ноябрь айда массалыг парлалга чепсектеринге бо Дүрүмнүн 4 пунктузунда айыттырган конкурстарга кижиринин документилен хулээп

Р.Б.Чысыма – Россияның Көдээ ажыл-агый Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада көдээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел институтунун директору, биология эртемнеринин доктору (чөпшээржилгези-биле);

У.В.Шырапай – Тыва Республиканың Аныяк эртемденнеринин болгаш тускай эртемниглеринин чөвүлелиниң даргазы, биология эртемнеринин кандидаты (чөпшээржилгези-биле).

эргелээнин дугайында чарлаар.

6. Комиссияның эргелери: республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарындан болгаш организацияларын-дан комиссияның эргезинге хамааржыр тургустунган чурум езугаар материалдарны болгаш информацияларны негээр;

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының болгаш эртем организацияларының төлээлери комиссияның ажылынга тургустунган чурум езугаар эвилелдээр;

Комиссияга көөр материалдарны адыр аайы-биле дүрген болгаш шынарлыг кылдыр белеткээр тускай эртемниглерден тургустунган ажылчын бөлүктөрнү тургузар.

7. Комиссияның хуралын херек апарганда, чылда ийден эвээш эвес катап болдурар болгаш комиссия кежигүннеринин чартыындан хөйү кижип турар болза, ону күштүг деп санаар. Комиссия кежигүннери хуралдарга боттары олуржур, кым-бир кижиле болуп болбас. Хуралга комиссия кежигүнү олуржуп шыдаваан таварылгада сайгарып турар айтырыгга хамаарыштыр ол бодунун саналын бижимел-биле кириер эргелиг.

8. Комиссияның шийтпирлерин хуралда олуржуп турар кежигүннеринин үнүн хөйүн барымдаалап хулээп алыр болгаш протоколга кириер. Үннер дең болган таварылгада комиссияның даргазының үнү шийтпирлээр.

9. Комиссияның ажыл-чорудулганын материалдыг-техниктиг хандырылганын Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы боттандырат.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2009 чылдың II кварталында Тыва Республика талазы-биле чурттакчы чоннун социал-демографтыг кол бөлүктөрүнүн талазы-биле болгаш чурттакчы чоннун кижиле санынга амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлин тургузарының дугайында

2009 чылдың август 18 №401 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 2001 чылдың июль 9-та «Тыва Республикада амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлин дугайында» №1138 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2009 чылдың II кварталында Тыва Республика талазы-биле амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлин Тыва Республика талазы-биле Күрүне статистиказының федералдыг албанының девискээр органының болгаш Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының

киргениниң талазы-биле тургузар: чурттакчы чоннун кижиле санынга — 5216 рубль;

күш-ажыл кылып шыдаар чурттакчы чонга — 5606 рубль; пенсионерлерге — 4084 рубль; уругларга — 4940 рубль.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Күрүне албан черинин бар турган хевирин өскертири-биле «Тываның аныяктары» солунунун редакциязы» Тыва Республиканың күрүнениң автономнуг албан черин тургузарының дугайында

2009 чылдың сентябрь 9 №416 Кызыл хоорай

2006 чылдың ноябрь 3-те «Автономнуг албан черлерин тургузарының дугайында» №174 Федералдыг хоойлунун 5 чүүлүнге, Россия Федерациязының Хамааты кодекзинин 120 чүүлүнге дүүштүр болгаш Тыва Республиканың күрүне албан черлеринин ажыл-чорудулганының ажыктыын бедидер, республика бюджетинин чарыгдалын эвээжедир сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «Тываның аныяктары» солунунун редакциязы» күрүне албан черинин бар турган хевирин өскертири-биле «Тываның аныяктары» солунунун редакциязы» Тыва Республи-

каның күрүнениң автономнуг албан черин тургузар.

2. Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызын, Тыва Республиканың автономнуг албан черин тургусканы-биле холбашкан хемчеглерни чорудары дээш харысалгалыг кылдыр доктаадыр болгаш автономнуг албан черинин тургузукчузунун бүрүн эргезин аңаа бээр.

3. Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөрөңгү хамаарылгаларының яамызы «Тываның аныяктары» солунунун редакциязы» күрүне албан чери дээш моон мурнунда быжылгаан турган эт-хөрөңгизин оперативтиг

эргелеп-башкаар эргезин чаа тургустунган автономнуг албан черинге капсырылгага дүүштүр камгалал арттырат.

4. «Тываның аныяктары» солунунун редакциязы» Тыва Республиканың күрүнениң автономнуг албан черинин тургустунганы-

биле холбашкан коштунган план хемчеглерни бадыйлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин кол угланышкындарының талазы-биле күрүне деткимчезин боттандырынга Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидияны 2009-2011 чылдарда бээринин чурумунга өскерилгелерни кириеринин дугайында

2009 чылдың сентябрь 2 №424 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың март 18-те №100 доктаалы-биле бадыйлаан көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин кол угланышкындарының талазы-биле күрүне деткимчезин боттандырынга Тыва Республиканың республика бюджетинден 2009-2011 чылдарда субсидия бээринин чурумунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) хой ажылын, иви ажылын болгаш чылгы мал ажылын, мал ажылының продукциязын (эът, сүт, дүк) болгаш чарба бүдүрерин деткиринге, Тыва Республиканың республика бюджетинден 2009-2011 чылдарда субсидия бээринин чурумунга:

а) 6 пунктуң бирги абзазынга «бараан бүдүрүкчүлери» деп сөстүн соонга «болгаш болбаазырадыр бүдүрүлгелер» деп сөстү немээр;

б) 16 пунктуга дараазында уткалыг немелдени кириер:

«16. ону бээринин тургускан негелдезин субсидия алыкчылары хажыткан таварылгада Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы, республика бюджетинче субсидияны дедир эгидеринин дугайында шийтпирни хулээп алыр. Чурум хажыдышкынын тургускан хунден тос хонук хуусаанын иштинде субсидияны эгидеринин дугайында негелдени чорудар. Айыттыг хуусаазында субсидияны эгитпээнде, яамы суд чуруму-биле республика бюджетинче субсидияны тыртып алыр талазы-биле хемчеглерни алыр.»

2) үнүш естүрер аңгы адырларны деткиринге Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидияны 2009-2011 чылдарда бээринин чурумунун 14 пунктузунга дараазында уткалыг немелдени кириер:

«14. ону бээринин тургускан чурумун субсидия алыкчылары хажыткан таварылгада Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы, республика бюджетинче субсидияны эгидеринин дугайында шийтпирни хулээп алыр. Чурум хажыдышкынын тургускан хунден тос хонук хуусаанын иштинде субсидияны эгидеринин дугайында негелдени чорудар. Айыттыг хуусаазында субсидияны эгитпээнде, яамы суд чуруму-биле республика бюджетинче субсидияны тыртып алыр талазы-биле хемчеглерни алыр.»

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Сентябрь 22-де Эрзин кожунунуң Василий Эренчин аттыг кожунунуң төп ном саңыга солун сактыышкын кезээ эрткен. Бо библиотеказы тургускан ооң баштайгы эргелекчизи, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, «ССРЭ-ниң культура ажылының тергешин» хөрөк демдээниң, күш-ажылдың хоочуну медалдың эдилекчизи Күске Чанмаевна Эренчинаның чырык адынга тураскааткан «Сеткил байлаа – библиотекарьда» деп кезээге эрзинчилер, ылаңгыя К.Ч. Эренчина-биле кады ажилдап чораан коллегалары, өөреникчилери, дөргүл-төрөлдери арбыны-биле чыылган. Кожунунуң төп библиотеказының баштайгы эргелекчизи К.Ч. Эренчина дириг чораан болза, бөгүн 90

Эрзин кожунунуң төп ном саңы эренчиннерниң өг-бүлезиниң дириг судалы деп болур. Чүге ынча деп болурун ам тайылбырлап көрейин. Тыва чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи Василий Лудупович Эренчинни чогаалга ынак кижилер эки билер. Ооң «Дөнен-Шилги» деп шүлүү хөйгө билдингир ыры апарган. Тываның Улустун хөөмейжилери «Дөскел-ле чок девип турар Дөнен-Шилгим таан-даа чараш...» деп ындынналдыр ырлавышаан, хөөмейлеп-сыгырты бээр, чаражын чүү дээр.

Бөгүн чогаалчының адын Эрзин кожунунуң төп библиотеказы эдилеп турар. «Төрзэн чериниң ыраажызы» деп булуңу чогаалчыга тураскаадып дерзэн. А өөнү ишти Күске Чанмаевна — библиотеканы үндезилеп тургускан баштайгы эргелекчизи. Олар иелээ бөгүндө чырык өртемчедэ чок-даа болза, библиотека, ооң ажил-ижи эренчиннерниң адын мөңгөжидип, оларны утпайн сактып, хөй-хөй солун хемчеглерни эрттирип турар болганда, ийи кижиниң судалдарын мөңгөдө тудуштуруп турары-биле демей ышкажыл. Оларның ажы-төлү, эш-өөрү, төрөл чону — шупту бо ном саңыга кээр, төрзэн, эрчим кижилери-биле ужуражып, хөөрешкен дег, сеткили байып чанарлар.

Кожунунуң культурулг амыдыралына кайгамчык үлүүн кирип чораан хүндүлүг кижилерин эрзинчилерниң алдаржыдып чорууру — буянның үүлө-дир. Ынчангаш сактыышкын кезээниңге кирип келген хоочуннар-даа, аныктар-даа Мария Сергеевна Шойдун баштаан библиотекарларга өөрүп четтиргенин сеткилин ханызындан илередип турдулар. Мария Сергеевна — Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Күске Чанмаевнаның соонда бо библиотеканы эргелекчилеп эгелзэн ийги салгалдың библиотекары. М.С. Шойдун — республикада билдингир библиотекарларның бирээзи, байлак арга-дуржулганын онаяк коллегаларына дамчыдып чоруур. «Ылап-ла кижиниң сагыш-сеткилин хөлзедип, өөртүп келир солун хемчеглерни эрттирер элдеп библиотекала болгай бо. Бистиң сагыш-сеткиливиске тааржыр чүүлдерни та канчап билип кааптар кижийнаан Мария Сергеевнаның» — деп, хоочун башкы Александра Идамовна Дирчин чугаалады.

Ирина Энеевна САМДАН, башкы, «Чечек» — «Саян» ансамблиниң хоочуну:

— Номга бичимден-не ынак мен. Күске Чанмаевнаның уруу Ольга-биле чаңгысклассчылар бис. Ынчангаш библиотека доктаамал баар черивис турган. «Ираның номчуру кончук эки» деп мактаарга, дыка амыраар мен. Эң баштай библиотеккага кире бээримге, Күске Чанмаевна стеллажтарда номнарның доозунун аштап тур. Ном база довурактыг боор чүве-дир аа деп бодап, элдепинип турар мен. Оон аңгыда В.И. Ленин деп каан шупту бир демей номнарның хөйүн эскерип каан мен. Чаңгыс ол-ла номну чүге ынча хөйү садып ап турган чор деп кайгап турар мен. Хөй томнуг номнар дээрзин эге класс өөреникчизи ынчан кайын билер ийик мен. Библиотекары угбавыс

кижини аажок эптеп-чөптээр, мактаар. Ынчангаш номнарымны дыка дүрген номчуп каапкаш, дужаап чедер мен. Ол дээрме менээ эзулуг байырлал турган. Номдан хөйүнү өөренип алырынга мени өөреткен, ном делегейинче мени чедип алгаш кириген Күске Чанмаевнага бүгү назынымда мөгейип чоруур бис. ТГШИ-ниң дыл секторунуң эргелекчизи, филология эртемнериниң кандидаты Надежда Чылбаковна Серээдар чаңгыс чер-чурттуувус мынча дээр: «Библиотекага ном-чуттунуп ора хүнээр мен, Күске

"СЕТКИЛ БАЙЛАА — НОМ САҢЫ"

Чанмаевна эң сөөлүндө шоочазын тудуп алгаш кылаштап келгеш, «Чаа, ам даарта кээр сен аа» — дээрме, ынчан чанар турдум. Мээң эртем ажылын шилип алганымда библиотекары угбавыстың салдыры дыка улуг деп санап чоруур мен».

Кызылдан Эрзинче билдингир хөй-ниити ажилдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидаты Алдын-оол Кангаевич Канзай, социал болгаш культура ажылының хоочуну, юбилярның хеймер уруу Валентина Васильевна Эренчина олар-биле кады чаңгыс машинага четкен бис. Орукка чоруп орувуста, Алдын-оол Кангаевич чырыкче чаа үнген номун сунмушаан, «Сонуургап көрүнерем, Светлана Салчаковна, мындыг ном үндүрүп алдым ийин» — дидир. «Өгбелерим буяны» деп каан номну орук дургаар номчудум. Таптыг-ла номчуп дооскаш, сөөлү арыннарында чуруктарын сонуургап көрүп олурумда, Эрзин көстүп келген. «Дыка солун номдур. Төрөл чонунар, чаңгыс чер-чурттууларыңар-даа амыраан-дыр. Мээң улузум — авамның дунмазы алдарлыг башкы угбам Д.С. Суглай-оол, ачамның дунмазы — ТКУ башкызы З.Л. Иргит төрөл аймаавыс дугайында номдан үндүрүп көрээлиңер дээш, узамдыктырып чоруп берген бис. Ужур болза, төрөл бөлүк, аймак бүрүзү мындыг номнуг болур ужурлуг чүве-дир ийин ала, салгалдары бот-боттарын билер, таныш болурда эки. Чогаалчы В.Л. Эренчин силерниң даайыңар дээрзин моон билип алдым. Бо номда мээң бирги класска «а» деп үжүктү айтып берген башкым Хертек Ламажыкович Допулдун, ортумак класстарга башкым Болат-оол Салчакович Чымбаның чуруктары безин бар боорга, амырап ордум» — деп, бодум үнелелимни бердим.

А.К.КАНЗАЙ, чаа номунуң элзэн кажын В.Л. Эренчин аттыг библиотеккага белекке берип тура, чугаалады:

— Бир-ле дугаарында бистиң чеңгевис Күске Чанмаевнаның чырык адынга тураскаадып, мындыг солун ужуражылга кезээзин эрттирип турары дээш, өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Чамдыкта эки кижилерни эскербес, төл көрбес чоруктарны кижини бола эскерер боор-дур. Силерниң кол тектвиңер хүндүткелдиг чаң-

харлаар турган. «Буяның ыяштың будуу хөй, буяның кижиниң чону хөй» дижир болгай, бо кайгамчык иениң, ажылыңа сеткилиндең бердинген библиотекарының алдарлыг юбилейин чону аажок чылыг-чымчак, чараш сактыышкын кылдыр эрттиргени — өскелерге эзулуг үлгөр-чижек. Аравыска кандыг кижилер чурттап чораанын, олар ажил-амыдырал дээш кайы хире бердинип ажилдап чораанын, ажил-агыы-биле чергелештир ажы-төлүң өстүрүп, эртем-билиг чедирип каар дээш кайы хире кызымаккай чораанын Күске Чанмаевнаның допчу намдары бадыйтап турар. Ооң амыдыралы аныяк-өскенге улуг өөредиг, дөзөп салгаар чижек болур.

гыс чер-чурттууларын аныяк-өскенге дөзөп салгаар кылдыр мындыг сактыышкын кезээзин эрттирип турарыңа дыка-ла чүүлдүг-зүнүп тур мен.

Күске Чанмаевна улуг эвес дурт-сынныг-даа бол, аажок эресшоова, ажы-төлү, өг-бүлөзи, ажил-ижи дээнде олут орбус кижиле болгай. Бодунуң баштайгы мергежиле — эмчи сестразы. Өөнүң ишти чогаалчыны деткип, республиканың аңгы-аңгы кожуннарынга ажилдап-чурттап келгеш, уругдары дээш мергежилин солуп,

зип, көжөр библиотеканы-биле бола чоруп турарын бүгү назыда көрүп келдим. Ажы-төлүңгө хайыралыг ие чүве. «Төрөлдериңер-биле үнчүп-киржип чорунар, таныштырып каайн» дээш, Тес-Хемниң Өртең фермазынга эң эгезинде кырган-ававыстың кады төрзэн улуг угбазының, Биче-оол Сундучи Шыраптың ада-иезиниң, аалыңа четкен бис. Оон улаштыр О-Шынаага четкен бис. Барган аалыска-ла кырган-ававысты «Хеймерек келген» деп амырап, бажын чыттап уткуурун дыка со-

нуургаан мен.

Валентина Васильевна ЭРЕНЧИНА, хеймер уруу:

— Авам дыка биче сеткилдиг, бөдүүн кижини. Бистерже ыткыр үнбиле чугааланып турганын дыңнап көрбзэн мен. Авам-ачам дугайында чылыг-чымчак сестерни кая-даа чорааш дыңнап чор мен, дыка өөрүнчүг боор чорду. Бир катап Кызылга сургакчылап чедергеш, «Кызыл» аалчылар бажыңыга орай чедип келгеш, даартазында эртен эрте ажил аайы-биле чорук-херээм кылып чоруур деп турумда, эжик соктаан. Дежурныйлап хонган орус херээжен кижини кирип келгеш, «Эрзин чурттуг сен бе?» деп фамилияны айтырып турар. «Шаанда Эрзинге чурттап чораан мен. Ава-ачаны таныыр, билер мен. Дыка культурулг, интеллигент өг-бүлө чүве. Сагыжымда ол-ла хевээр артып калган. Ону чугаалаксааш кирип келдим» — дээш. Тожуга ачамның «Аңчы кыс» деп бижзэн шүлүүнү маадыры кырган-аваның уруу база-ла фамилиямдан танып билгеш, авазының сактыышкынын чугаалап берген. «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты авам биле Мария Давыдовна Черноусова-Сарыг-оол культура ажилдакчыларындан эңне баштай алганынга чоргаарланып чурттап чор мен. Эрзин кожунуң культуразының таван салышкан ада-иемни чону үргүлчү сактып, үнелеп чоруурунга чоргаарланып мөгөөр-дир мен.

Мындыг хевирлиг чылыг сактыышкыннарын хоочун башкы Галина Балчыровна Чалдыг, херээженнер шимчээшкининиң хоочуну Хандаа Шоюнузовна Кезегети, кожун эмнелгезинде лор эмчи Кара-оол Шагжыевич Чалзырай, культураның хоочуну Раиса Качаловна Дудуп, Эрзин суму чагыргазының даргазы Ирина Семеновна Дажырмай, архив ажилдакчызы Тамара Дадар-ооловна Хобига олар кезээниң киржикчилери-биле үлежип чугаалашты. Мындыг бедик утга-шынарлыг ужуражылгаларны удаа-дараа эрттирип турарын библиотека ажилдакчыларынга күзеп, четтиргенин илереттилер.

Өгбелеривис — төөгүвүс. Оларны утпайн сактып, салгалдары-выска дамчыдып арттырып чоруулунар.

Светлана БАЛЧЫР.

УТТУНДУРБАС БАЙЫРЛАЛ БОЛГАН

Бии-Хем кожунуң Хадын сумузуңа Улуг назылыглар хүнүңгө тураскааткан байырлыг хуралды ук суурда пенсионерлер эвилелиниң баштаар чери биле суму чагыргазы демнежи, Культура бажыңыга солун кылдыр демдеглеп эрттирген.

Бо чылын Хоочуннар хүнүн Россияда пенсионерлер эвилелиниң тургустунганындан бээр 15 чыл оюнга тураскаадып, «Кадык-чаагай амыдырал — узун назын» деп кыйгы-рыгың ада-биле эрттирген. Чырык, чылыг культура одаанга элбек, чаагай аш-чем-биле шыптыңган столдарга бүгү пенсионерлер хостуг, шөлзөн олуруп алгаш, суурнуң бот-тывыңгыр артистериниң, школа, садикте уруг-дарыыстың солун концертин улуг сонуургал-биле мага ханып көрдүвүс.

Байырлыг хуралга суму даргазы К.К. Хорлуг-оол, суурда пенсионерлер эвилелиниң даргазы М.О. Бичи-Уруг болгаш оон-даа өскелер кырганнарга чылыг-чымчак сөстөрни чугаалап, ам-даа узун назынны, кадыкшылды күззэн. Пенсионерлер эвилелиниң мурнундан 60-70 харлап турар Л.Бакина, П.Бичи-Уруг башкыларга база А.Долчунмаага өртектег белектерни сөңнзэн.

Суму чагыргазы, херээженнер чөвүлели хөй-ниити ажылынга идеп-кейлиг кирип чоруур хоочуннарны хүндүлөп бижиктер болгаш өртектег белектер-биле шаңнаан. Хүндүлүг башкы М.Седен-оол, саанчы С.Маскыр-оол, Р.Сат, Г.Ширап, библиотека ажилдакчызы Н.Орусбай, электрик Т.Монгуш, З.Хунажык болгаш өскелер-даа шаңнал-макталга четкен. Ооң-биле чергелештир 80 харны ажа берген хүндүлүг кырганнарывыс С.Дамдын-оол, Б.Тушун-оол оларга онзагай байырың чедирген.

Михаил БИЧИ-УРУГ.

Хадын суур.

ФЕСТИВАЛЬЧЕ АЫТТАНЫШКАН

Тываның күрүне университетиниң студентилери октябрь 6-дан 14-ке чедир Аныяктар чылынга тураскааткан Москва хоорайга болуп эртер Бүгү-россияның студентилериниң спортчу фестивалына киржири-биле аыттанышканнар.

Тываның командазы аңаа эртер маргылдааларның волейбол, стол теннизи, стрит-баскетбол, самбо, база чик атлетиканың узуну, бедин халыырынга, 200 метр эстафетага, эштиринге, шаптаразыңнар эртер шеригжиткен оюннарга күжүн шенежирлер.

1997 чылдардан эгелзэш университеттин командазы Сибирь зоназының студентилер университетилеринге бирги, ийги черлерни ээлеп, чик атлетикага ийи чыл улаштыр чемпионнаан. Команданың кежигүннери: Долаана Биче-оол, Аяна Кечил-оол, Аяна Уварова, Аяна Тюлюш чик атлетикага, Чечена Монгуш армреслинг биле стол теннизинге, Максим Музук, Евгений Маслов шой көдүреринге, шеригжиткен эстафетага бирги черни ээлеп чемпионнааннар.

Күш-культура факультетиниң тренер башкылары — ТКУ-нуң доцент башкызы Чечена Дажы, улуг башкы Аяна Уварова, педагогика эртемнериниң доктору, хоочун башкы Елена Аг-оол 27 кижини составтыг студентилер команданын удуртуп, баштап чоруур.

Студентилер фестивалына киржиринге улуг деткимче дузаны берген Тываның күрүне университетиниң ректору С.О. Ондарга, улуг бухгалтер Р.Н. Евграфовага, күш-культура факультетиниң деканы Х.Д.Н. Ооржакка өөрүп четтиргенин илередип турарлар. ТКУ-нуң спортчу командазынга ак орукту күзеп каалыңар.

Айдар КУУЛАР, күш-культура кафедрасының улуг лаборантызы.

Бай-Хаак суурнуң 100 чыл оюн демдеглээн байырлал куруак чайның сөөлгү хүннеринде, октябрь 2-3-те, болуп эрткен. Ол ылаңгыя массалыг спортчу оюннарны: чадаг чарыштарны, бут бөмбүүн, аът чарыжын болгаш тыва хүрешти эрттиреринге дыка таарымчалыг болган. Даартазында агаар-бойдус кожуунга өскерлип, хиндинде хир чок дээрге шокар булуттар көстүп келген.

Бо чүүлге ол байырлалдың чүгле спортчу оюннарын кысказы-биле чырыдар бис...

Аът чарыжына ниитизи-биле 150 хире улуг болгаш аныяк малдар киришкен. Межегей суму чоогундан Бай-Хаакче углай салган аъттарның дынын кожуун төвү суурнуң кыдында субурган чанынга тыртып турган.

Чарыштар дөрт аңгы хевирге эрткен. Аңаа Тандыга кожа-хелбээ кожууннарның аъттары киришкен. Оларның аразында республика маргылдааларына чаңгыс эвес катап эртип турган аъттар бар.

калчан шавыдар ады төлөпиг болган. Шаңналы – өңнүг телевизор. Үшкү черни Кызыл кожуунуң Шамбалыгдан Андрей Ондарның калчан-шилги ады ээлээн. Дөрткү болгаш бешки черлерге Хензиг-оол Оюн (Тандының Кочетов суму) биле Хопуак Соянның (Тес-Хемниң Ак-Эрик суму) аъттары келген.

15 километрге аныяк челер аъттар чарыжына Шамбалыгдан Ролан Ооржактын ады эрткен. Ийиги-үшкү черлерни Улуг-Хем ко-

дукчу, диплом-биле шаңнаткан. Ийиги черге Шамбалыгдан Андрей Ондарның ады ээлээн, телевизор шаңналга төлөпиг болган. Үшкү черге Каа-Хемниң Бүрөн-Хемден Алаш Монгуштуң ады келгеш, база-ла телевизор-биле шаңнаткан. Дөрткү-бешки черлерге Сылдыс Хомушкү (Шамбалыг суму) биле Михаил Мурзуканың (О-Шынаа суму) аъттары келгеш, өртектиг белектер-биле шаңнаткан.

Дөрт дугаар салыг аъттар элериң аразында акша салышкынныг (сааржылгалыг) чарыш болган. Аңаа дараазында аъттар ээлээн черлериниң аайы-биле мурнай келген. Ол дээрге Шамбалыгдан Саид Чүлдүктүң (5000 рубль), Ак-Эриктен Вадим Матбарганың (3500 рубль), Балгазындан Чингис-оол Бумбаның, Шамбалыгдан Аяс Монгуштуң (Күчтөн мөге), Балгазындан Марат Чоодунуң аъттары-дыр.

Аът чарыжы тыва чоннуң ынак оюну болганы-биле чер-черлерде чарыш организакчылары ону бедик деңгелге эрттирери шуут чаңыл апарган. Бай-Хаакка эрткен аът чарыштарында аът мунукчуларында дугаарлар чок, байзалар чедишпес болган. Ыңчалза-даа маңаа ол аът чарыштарының кол деткичизи болган Владимир Соянның өг-бүлезин аңгы демдеглес аргажок. Олар үш чарыштың тиелекчилерин ниитизи-биле 80 муң рубльге шаңнап-мактаан.

Кыска марафон чарыжының

үш аңгы хевиринге 64 харлыг Владимир Оюн (Танды кожуун, хоочуннар аразында), Ая Доспан (Кызыл кожуун, херээженнер ортузунга) болгаш Алексей Оюн (Кызыл хоорай, эр улус аразында) тиелекчилер болган.

Дөрт катап чүс метрге ийи-ийи эр, кыс улус аразында эстафета маргылдаазына Кызыл хоорайдан чыынды команда, Бай-Хаактың ортумак школазының болгаш ола суурнуң ажал чоктарны ажалга хаара тудар төптүн ажалдакчыларының командалары тус-тузунда тиелекчилер болган.

Хол бөмбүүнге эр командалар аразында Кызылдың педагогика колледжизиниң командасы бирги черни ээлээн. Ийиги болгаш үшкү черлерге Тандының Межегей сумунуң командасы (эр хейлер!) биле ТывКУ-нуң студентилериниң командалары төлөпиг болган.

Херээжен командалар аразында «ТывКУ» командасы чемпионнаан, Кызылдан «Восток» биле педколледж командалары ийиги-үшкү черлерни үлөшкен.

Бут бөмбүүнге Бай-Хаактың школачылары тиелээш, кожуунуң иштики херектер эргелелин белеткээни хой болгаш диплом-биле шаңнаткан. Ийиги черге ола суму ПЧ-13 өрт кезээниң командасы төлөпиг болган. Үшкү черни «Олимпик» (Бай-Хаак суур) команда алган. Оларга база өртектиг белектерни болгаш дипломнарны

шагдаа чериниң ажалдакчылары тывыскаан.

Байырлалдың эң солун кезээ тыва хүреш болган. Ону программа езугаар 14.00 шакта эрттирери көрдүнгөн турбуже, барык ийи шак озалдап эгелээн болгаш орай кезээ, караңгылап эгелээнде доозулган.

Хүрешке улуг мөгелер хүрешпээн. Колдуу тус черниң болгаш республикада шыырак деп адысураа алгыг берген аныяк мөгелер киришкен. Оларның аразында Ким Седен-оол, Ай-Демир Монгуш, Соян Сомам, Начын Монгуш, Сайын-Белек Тюлюш, Амир Ховалыг дээш, өскелер-даа турган. Бо мөгелер бирги салыгларны чииги-биле алып алганнар.

Ниитизи-биле 94 мөге киришкен бо хүрешке Танды кожуунуң аныяк мөгези Амир Ховалыг шүүлгеш, чаңгыс чер-чурттугларын өөртүп, улуг соодукчу-биле шаңнаткан. Ийиги черге Начын Монгуш (Кызыл хоорай), үшкү-дөрткү черлерге Херел Сагаан-оол (Танды кожуун) болгаш Сайын-Белек Тюлюш (Тес-Хем кожуун) төлөпиг болганнар. Бо мөгелерге өртектиг белектерни болгаш дипломнарны оргкомитет тывыскаан.

Виктор САНДАР.

ЧУРУКТАРДА: маргылдаалар үезинде.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Дөрт хар чедир назылыг чүгүрүк аныяк аъттарның 15 километр чарыжына 40 аът киришкен. Аңаа Чеди-Хөлдөн Анатолий Иргиттин калдар ады эртип келгеш, «Бирюса» деп соодукчу-биле шаңнаткан. Ийиги черге Каа-Хемниң Бүрөн-Хемден Алаш Монгуштуң

жуундан Начын Сендин биле Кур-Чер сумудан Мерген Монгуштуң аъттары үлөшкен.

30 километрге улуг чүгүрүк малдар чарыжына Кур-Чер сумудан Мерген Монгуштуң республика чемпиону калчан-кара ады бүзүрелди-биле эрткеш база-ла соо-

КОНКУРСЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың Көдээ ажал-агыг болгаш аш-чем яамызы мал ажал-агыг болгаш уксаажылдыг килдизиниң начальнигиниң албан-дужаалының хостуг олу-дунга ажалдаар күзелдиг улуска шилилге конкурзун эрттирип турарын чарлап тур.

Мергежил аайы-биле негелделер:

- тускай дээди эртемниң болур ужуруг;
- күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалына, эвээш дизе-ле, 2 чыл азы мергежил аайы-биле 3 чылдан эвээш эвес ажалдаан болур.

Конкурска киржирде херек документи-лерниң даңызы:

1. Хууда билдиришкен;
2. Тускай хевирлиг бодунуң долдурган анкетасы;
3. Паспорттуң хоолгазы;
4. Күш-ажыл азы албан-дужаалга ажалдаанының дугайында бадыткаан күш-ажыл дептери болгаш өске-даа документи-лер;
5. Нотариустуң азы ооң мурнунда ажалдап турган чериниң кадрлар алба-

нының бадыткалдыг шынзылгазы-биле кан-дидат кижиниң тускай дээди эртемниң ба-дыткаан, эртем чадазын, эртем адын ты-высканының дугайында документи-лерниң хоолгалары;

6. 086-У хевирлиг эмчи шынзылгазы;
7. Хамааты кижиниң бодунуң орулгаларының болгаш өңчү-хөргөңгизиниң ээзи деп бадыткаан декларациязы;

8. Россия Федерациязының күрүне албан-дужаалын, күрүнениң федералдыг күрүне албан-дужаалын солуур дүрүмнерни болгаш кызыгаарлаашкыннары сагааны-ның дугайында шынзылга.

Документи-лерни 2009 чылдың ноябрь 6-га чедир Кызыл хоорайның Московская, 2а, 309 дугаар кабинетке хүлээп алыр. Харылзажыр телефон: 3-41-44.

ТывКУ: мергежилин бедидип, эде белеткээр

Тываның күрүне университеди дээди болгаш ортумак профессионал эртемниг специалистерге бир чыл өөренир төлевирлиг профессионал эде белеткелди дараазында мергежилдерге чорударын чарлап тур:

- төрөөн дыл болгаш литература;
- социал ажал

Өөредилге доосканнарга профессионал эде белеткелди эрткениниң дугайында дипломну тыпсыр.

Кирип алырынга дараазында докумен-тилер херек:

эртем чедип алганының дугайында дипломнуң боду болгаш хоолгазы, паспорт болгаш ооң хоолгазы, 3х4 фото-чурук, фамилиязын өскерткеннерге ону бадыткаан документи-ниң хоолгазы.

Документи-лерни дараазында адреске хү-лээр: Ленин кудумчузу, 5, мергежил бедидериниң болгаш эде белеткээриниң факультеди, 1 каът.

Харылзажыр телефон: 2-21-72.

КЫЗЫЛ-СЫЛДЫС ШКОЛАЗЫ ЧАЛАП ТУР

Каткы-хөглүг чаштар үлү
үзүктелбес,
Кайгамчыктыг коңга даажы
чаңгыланган,
Буян-чолдуг дөртөн чылдар
төнчүзүнде
Буурул баштыг өгбелерниң
тудуп кааны
Авыралдыг Кызыл-Сылдыс
школазы
Алдан харлаан байырынче
чалап туру!

Эрзин кожуунуң Кызыл-Сылдыс ортумак школазынга аңгы-аңгы чыл-дарда өөренип чораан доозукчулар-ны, аңаа ажалдап турган башкыларны байырлыг ужуражылга-марафонче 2009 чылдың октябрь 17-де, 10.00 шакта чаладывыс.

Школаның администрациясы.

ШЫН

Индекс 667000,
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажал-агыг, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7700. Чагыг 112. Номери парлааже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлаага, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпей барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.